

SZEMLE

CRUSADES. VOLUME 12.

(Published by Ashgate for the Society for the Study of the Crusades and the Latin East. Edited by Benjamin Z. Kedar, Jonathan Phillips and Jonathan Riley-Smith, with Nikolaos G. Chrissis. Burlington, VT: Ashgate, 2013. 339 o. ISSN: 1476-5276, ISBN 978-1-4724-08999-0)

A Magyarországon sem ismeretlen tudományos társaság, a *Society for the Study of the Crusades and the Latin East* (SSCLE) világszerte közel félezer tagot tömörít, s a tág időbeli határok közötti (1095–1798) keresztes háborúk évszázadainak, elsősorban az első évszázadokra koncentrááló kutatását és az eredmények konferenciákon, kötetekben való közzétételét tűzte ki céljául. A négyévenként rendezett nagy nemzetközi konferenciák anyagát is megjelenteti, legutóbb a 2008-as avignoni konferencia-kötet látott napvilágot.¹ A szervezet támogatásával jelent meg a budapesti Közép-Európa Egyetemen megrendezett nemzetközi konferencia kötete is 2001-ben.² Az Ashgate gondozásában sorakozó éves periodika tucatnyi kötete a lehető legszélesebb tematikában, többek között politikatörténet, egyháztörténet, hadtörténet, régészet szempontjaival tárgyalja Skandináviától a Közel-Keletig a keresztesekkel kapcsolatba hozható témákat. A korábbi művekből elég, ha II. Piusz pápának II. Mohamedhez írott levelét tárgyaló tanulmányokra hívjuk fel a figyelmet, hiszen a témát Magyarországon Szörényi László is bemutatta.³

A jelenlegi, 12. kötet első tanulmányaiban a régészeti megközelítés szempontjai a meghatározóak. Piers D. Mitchell és Andrew R. Millard (University of Cambridge and Durham) a keresztes háborúk alatti migráció kérdését vizsgálja. Újszerű régészeti és antropológiai módszerekkel a temetőkben talált csontvázak fogazatában kimutatható oxigén és stroncium izotópok mérése alapján nem egyszerűen a bevándorolt és helyben születettek arányát becsülik meg, hanem még európai származási területekre is javaslatot tudnak tenni. A Jeruzsálemi királyság területéről való leletek azt valószínűsítik, hogy meghatározó volt a bevándorlók aránya (ami egyébként támogatja az írott források névsorainak tanúságát), ráadásul utódaik nyomait is alig sikerült azonosítani, ami azt mutatja, hogy nem maradtak helyben, hanem a latin uralom alatti területeken vándorolhattak tovább. Rabei G. Khamisy (University of Haifa) beszámolója a Felső-Galileában található Castellum Regis és (Mhalia) Mi'ilya település régészeti feltárása alapján a vár és a falu történeti s kronológiai kérdéseit, korábbi kultúrákhoz való viszonyát világítja meg. Pierre-Vincent Claverie (Assemblée National, Paris) írása a XII–XIII. századi szentföldi frank sírkő epigráfiai problémáit, rejtélyeit és feladatait tekinti át.

Adam M. Bishop (Université de Nantes) tanulmánya Usama ibn Munqidh (1095–1188) és a XII. századi keresztes jogról az írott források világába vezet át. A muszlim költő és diplomata élete végén íródott *Kitab* című művében a korabeli frank jogszokásokra vonatkozó reflexiók, sokszor anekdoták páratlan sora olvasható, amelyeket a szerző forrásértékűnek tekint, és azok jogi értelmezését nyújtja. Így a korabeli istenítéletekről (párbajok, vízpróba), zarándokok fosztogatásának büntetéséről szóló esetek fényt vetnek Fulkó király és a kíséretéhez kapcsolható Anjou joggyakorlat és a korábbi telepések közötti feszültségekre.

Mamuka Tsursumia (Tbilisi State University) a korabeli grúz seregben a Szent kereszt ereklje katonai jelvény funkcióját vizsgálja. A grúz hagyomány a kereszt megszerzését a IV. századig

¹ La Papauté et les croisades / The Papacy and the Crusades. Actes du VIIe Congrès de la Society for the Study of the Crusades and the Latin East / Proceedings of the VIIth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East Crusades. Subsidia. 3. Ed. Michel Balard. Burlington, 2011.

² The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. Ed. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky. Budapest, 2001.

³ Nancy Bisaha és Benjamin Weber tanulmányai az 1. és 7. kötetben. Szörényi László: Emlékbeszéd Mátyás királyról. In: *Új: Harmóniára teremtve. Tanulmányok Mátyás királyról.* Budapest, 2009. 63–78. o.

vezeti vissza, katonai és ceremoniális használata kétségkívül frank hatásra a XII. században, elsőként IV. Dávid uralkodása alatt alakul ki. Annak ellenére, hogy a jeruzsálemi ereklye az 1188-as hattini csatában elvész, Grúziában folyamatos marad katonai használata, csatákban való jelenléte, majd az uralkodói reprezentációnak is része lesz, s nyomai még XV–XVI. századi forrásokban is kimutathatók.

A társadalomtörténeti írások sorát Damien Carraz (Université Blaise Pascal-Clermont Ferrand 2) indítja, aki írásában azt vizsgálja, hogy a templomosok és a johanniták milyen szerepet tölthettek be a korabeli Nyugat (francia, ibériai, itáliai) és a Szentföld városi társadalmában. A szerző mellett érvel, hogy vidéki birtokaik mellett tudatosan törekedtek a városi társadalmakban is erős pozíciót szerezni – integrációjuk olyan jól sikerült, hogy e téren sok tekintetben megelőzték a kolduló rendeket. Elizabeth Lapina (University of Kent) a játékoknak, szerencsejátékoknak a szentföldi mindennapokban betöltött szerepét tárja fel korabeli írott források, képi ábrázolások és régészeti leletek alapján. A pénzben játszott játékokat a társadalom minden rétege élvezte, annak inkább korlátozására törekedtek. Részben elvi okokból, hiszen a nagyobb bűnök melegágyának tekintették, részben gyakorlati okokból, hiszen a keresztesek elviselhetetlen eladósodásához vezethetett, amire a keresztes kiváltság védelme sem vonatkozott. Judith Bronstein (University of Haifa) nem kevésbé izgalmas témát választott: a táplálkozás és az ételek XII–XIV. századi megítélését a templomos és johannita lovagrendben. A Szentföldön mindkét rend, miként további lovagrendek esetében, az ibériai félszigeten megfigyelhető a szerzetesi mértékletesség és a katonai feladatokhoz szükséges erőnlét fenntartása, a változatos táplálkozás biztosítása, valamint a mértékletesség és a böjti fegyelem betartása, a húsfogyasztás korlátozása közti feszültség. Az írás számtalan érdekes példát sorakoztat fel a szerzetesi szabályzatokból és az írott forrásokból, szembesítve azokat a korabeli szerzetesrendek napi gyakorlatával és elvárásaival.

Magyar szempontból sem érdektelen Martin Hall (Royal Holloway, University of London) tanulmánya John of Garland (Jean de Garlande, †1258) 1252-es keresztes epikus költeményéről, a *De triumphis Ecclesiae*ről. Ellentétben a bemutatott művel, annak szerzője jól ismert, a párizsi és toulouse-i egyetemek elismert nyelv- és retorika professzora, egyetemi tankönyvek szerzője. Művében megemlékezik a keresztes háborúkról, különösen a harmadikról és hetedikről, a dél-franciaországi eretnekek elleni hadjáratokról, s ami érdekes, a mongolok 1241–42-es európai hadjáratáról, külön is megemlítve Magyarországot (113.33–114.2). Annak ellenére, hogy a mű kiadása 1928-ban megjelent, s 2009-óta on line elérhető,⁴ terjedelmes volta és nyelvezete egy modern nyelvi fordítás megjelenéséig nehezen értelmezhetővé teszi. Robert Swanson (University of Birmingham) a husziták ellen induló, majd a franciák ellen vonuló angol keresztes hadjárat Canterbury egyháztartományban való meghirdetésének kérdéseivel foglalkozik, terjedelmes forrásközléssel az oxfordi *Bodleian*, *MS Tanner 165* kéziratból. Ennek Zsigmond magyar király révén ismét – ha nem is szorosabban véve – vannak magyar vonatkozásai, amire legutóbb Bárány Attila hívta fel a figyelmet.⁵

A kötetet záró tanulmányok a klasszikus hadjáratok időszakából kilépve Hódító Mehmed szultán idején (1451–1481) Ciprusnak a kor nyugati és keleti diplomáciai kapcsolataiba enged betekintést (Alexander Beihammer, University of Cyprus), ami egyúttal a magyar–oszmán kapcsolatok hátterében meghúzódó mediterrán erőegyensúly felborulását is jól mutatja. Juhan Kreem (Tallinn City Archives, Tallinn University), a livóniai Német Lovagrend XVI. századi, egyre világiasodó mentalitástörténetét vizsgálja a keresztes hagyományok és lovagi eszmények továbbélése szempontjából, különösen az 1501–1503-as livóniai–orosz háború után íródott *Schonne hysthorie* tükrében.

A köteteket terjedelmes szemle- és hírelevele, tagjainak rendkívül impozáns és hasznos irodalomjegyzéke zárja. Remélhető, hogy a *Crusades*-sorozat kötetei feltűnnek a hazai könyvtárak polcain is, s a hazai keresztes háború kutatás segédkönyveivé válnak.

Veszprémy László

⁴ *Johannis de Garlandia De triumphis ecclesiae*. Ed. Thomas Wright. London, 1856., internetes elérhető-
sége: <https://archive.org/details/johannisdegarlan00johnuoft>

⁵ *Bárány Attila*: Angol keresztes hadjárat a husziták ellen: Henry Beaufort, Winchester bíboros püspöke és Zsigmond király kapcsolatai, 1427–1430. In: *Bárány Attila Pál, Laszlovszky József, Papp Zsuzsanna*: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban. Gödöllő–Máriabesnyő, 2012. 2. k. 257–283. o.

KONRAD GÜNDISCH (HG.)

GENERALPROBE BURZENLAND: NEUE FORSCHUNGEN ZUR GESCHICHTE DES DEUTSCHEN ORDENS IN SIEBENBÜRGEN UND IM BANAT

(*Siebenbürgisches Archiv; Folge 3, Band 42. Böhlau, Köln, Weimar, Wien, 2013. 278 o. ISBN 978-3-412-21094-6*)

A Német Lovagrend Erdélybe való behívásának 800. évfordulója alkalmából Brassóban rendeztek egy nemzetközi konferenciát 2011. szeptember 5–6-án, s az ott elhangzott előadásokat veheti kézbe most az olvasó. Az események közismertek, jól kutatottak, mégis mindmáig vitákat gerjesztenek. II. András uralkodása alatt a lovagok megtelepedését Erdély délkeleti szegletébe, a Barcaságba, a későbbi Brassó vidékére biztosító privilégium kiadására 1211-ben került sor. A Rend kétségbevonhatatlan sikerei ellenére a király 1225-ben fegyveres kiűzésük mellett döntött, amit a pápai tiltakozás ellenére is végrehajtottak. A nagyobb népességmozgás bizonyítéka éppen egy 1223-as pápai oklevél, valamint a helynevek, melyek a határokon túl alapított településekről, Bodza vidéki falvakról tanúskodnak. Ugyanakkor az eset mindkét fél részéről kísérletnek tekinthető, melyből a lovagok tanultak többet, mert második letelepedési próbálkozásuk lengyel földön már teljes sikerrel járt. A tárgyalásokat a renddel Konrád mazóviai herceg és Christian poroszországi püspök már 1225/1226 telén megkezdte, ami azt igazolja, hogy az idegen szemlélők is meggyőzőnek találhatták a lovagok itteni munkáját. A rend története iránti érdeklődés a török kiűzése után hamar felélénkült, amit a híres göttingeni professzor, August Schölzer több kötetes munkája is tanúsít.¹ A lovagrend erdélyi évei a kutatás érdeklődésének a homlokterében vannak, elsősorban Harald Zimmermann munkásságának köszönhetően, aki a konferencia idején ünnepelte 85. születésnapját.² Az erdélyi németek történetének mindmáig meghatározó, dicsőséges szakasza (identitätsstiftend)ez, melynek kapcsán a román kutatás még a fennmaradt oklevelek eredetiségét is kétségbe vonta, s a rend megjelenését a katolicizmus és ortodoxia konfliktusaként közelítette meg, amint azt a kötetünk szerkesztője, Konrad Gündisch (Bundesinstitut für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, Oldenburg) a bevezetőben hangsúlyozza.

Az *Európai kontextus* elnevezésű fejezet tanulmányainak sorát Thomas Wunsch (Universität Passau) tanulmánya nyitja, aki a XV. századi lovagrendi–lengyel polémia alapján rajzolta meg a lovagrend ideológiai válságát, fokozatos elvilágiasodását, miközben a rend érvrendszere változatlanul hagyományos céljait igazolására törekedett. Zsigmond magyar király szerepét hangsúlyozza, aki az 1420-as években aldunai behívással páratlan, de kiaknázatlanul maradt lehetőséget kínált a rendnek a hitetlenek elleni harchoz való csatlakozásra (Der Deutsche Orden als Wille und Vorstellung. Selbst- und Fremdkonstruktionen einer geistlich-weltlichen Korporation zwischen Ideologie und Politik).

Şerban Papacostea (Román Akadémia) a Német lovagrend örökségének a fontosságát hangsúlyozza írásában (*Terra Borza et ultra montes nivium. Ein gescheiterter Kirchenstaat und sein Nachlass*). A lovagoknak a kunok elleni sikereit rendkívül komolynak tartja, melynek nagy jelentősége volt a Latin császárságot fenyegető bolgár–kun nyomás csökkentésben, valamint a Kárpátokra nehezítő kun nyomás felszámolásában. A szerinte sikertelen „államalapításuk”, amint törekvéseiket a szerző összegzi, megnyitotta az utat a keleti magyar terjeszkedés számára a tatárjárásig,

¹ *August Ludwig Schlözer*: Kritische Sammlungen zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. (Urkunden, 1795., XII. kritisch-historische Untersuchungen, 1796., Privilegium Andreae II vom J. 1224 mit einem Commentar, 1797.). Göttingen, 1795–1797. (Reprint: Köln, Wien, 1979.)

² *Harald Zimmermann*: Siebenbürgen und seine Hospites Theutonici. Köln, Weimar, Wien, 1996.; *Uő*: Der Deutsche Orden im Burzenland. Eine diplomatische Untersuchung. Wien, Köln, Weimar, 2000.; *Uő*: A német–magyar kapcsolatok a 12. század közepén és az erdélyi századok betelepítése. *Aetas*, 20. (2005) 4. sz. 124–136. o.; *Uő*: Der Deutsche Orden in Siebenbürgen: eine diplomatische Untersuchung. (2., átdolg. kiadás.) Köln, Weimar, Wien, 2011.; *Uő*: Das „Andreanum“ und seine Probleme. alte und neue Überlegungen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunden*, 56. (2013) 9–50. o.

melynek kései gyümölcsét még Nagy Lajos is élvezte a XIV. században. Utalása egy erdélyi comes csapatának az Azovi-tengernél való feltűnésére 1238-ban nyilván még további kutatás tárgya lesz.³ A magyar történetírás képviselőjében Font Márta vázolta a II. András-kori külpolitikai helyzetet (*Ungarn und Osteuropa zur Zeit des Königs Andreas II., 1205–1235*). III. András uralkodásától kezdve tekinti át a magyar királyi udvar keleti, elsősorban halicsi politikáját (1205–1235), s ebben a halicsi, szlavóniai, erdélyi hercegi udvartartások szerepét. Az András-kori Ostpolitiknak szervezően összekapcsolódó eleme volt a sokáig sikerrel kecsegtető halicsi terjeszkedés, valamint a halicsi harcokba többször is beavatkozó kunokkal szembeni határozott fellépés.

A kötet második nagy egysége konkrétabb településtörténeti kérdéseket vizsgál, s konkrét újdonságokkal szolgál. Paul Niedermaier (Román Akadémia, Bölcsészettudományi Intézet, Nagyszeben) a Barcaság XIII. század elejei településföldrajzára vonatkozó ismereteket foglalja össze (*Zur Siedlungstopographie des Burzenlandes in der Deutschordenszeit*).⁴ Felhasználva a II. József-kori katonai felméréseket megállapítja, hogy a terület közel 40 százaléka mocsaras, árterben fekvő terület volt, ami a XIII. századi településszerkezet és úthálózat alakulására is hatással volt. Érthető módon az 1211-ben említett 'terra Blacorum' lokalizálására összpontosít, amit az Ugra és Miklósvára közötti Fehér megyei exklávéval azonosít. Figyelemre méltó megjegyzéseket tesz a hágók ellenőrzés alatt tartása és az úthálózat kapcsolatáról.

Az ismert Magyarországon is sokszor megforduló régész, Adrian Andrei Rusu (Román Akadémia Régészeti és Művészettörténeti Intézete, Kolozsvár) a legtöbbet vitatott régészeti kérdésekkel, a lovagrendi várak kutatásával foglalkozik (*Die Burgen des Deutschen Ordens im Burzenland. Zu hohe Erwartungen an eine Forschungsfrage?*). Utal a feladat bonyolultságára, s józan kritikával említi a korábbi, leginkább légből kapott feltevéseket. Tekintettel arra, hogy sajátos lovagrendi építészeti Pomerániában is csak a megtelepedés után jóval később alakult ki, jellegzetes lovagrendi építészetről szerinte Erdélyben sem lehet beszélni, ennek nyomait nem lehet azonosítani. Megemlíti, hogy a várak helyének valószínűsítését kápolnák maradványai erősíthetik, például Földvárán (Marienburg) és Brassóban (többben ide valószínűsítik Kreuzburgot). Ha a várakat tovább használták, ami igencsak valószínű, akkor a korai alapítás–átépítés nyomai a használat során eltűnhetnek. Utal a legjobban kutatott és legjobb állapotban fennmaradt feltételezett központ, Marienburg új régészeti eredményeire,⁵ de felhívja a figyelmet arra, hogy a várnak a terület észak-keleti részén való megépítése talán már kezdettől fogva jelezte a lovagrendi adomány további bővítésének igényét. Hasonlóképpen kritikusan ítéli meg az Alberiknél említett, IV. Bélához kapcsolódó várak építésnek kapcsolatba hozását a lovagrendi erősségek bármelyikével. Érdekes, hogy a kiűzés kapcsán – a régebbi szakirodalom hatására – még mindig II. András kalandvágjáról és szeszélyeiről beszél, mellőzve a magyar kutatásban egyre erősebb stratégiai és taktikai, napi politikai szempontokat. Ezzel szemben Harald Roth (Deutsches Kulturforum östliches Europa, Potsdam) határozottan kétségbe vonja, hogy Brassó alapítása bármilyen formában kapcsolatba hozható a lovagrenddel (*Kronstadt – eine Gründung des Deutschen Ordens?*), ugyanakkor a Kreuzburg lokalizálásával kapcsolatos feltevésekre nem tér ki, miként a mások, így Ioniță által is tárgyalt Codlea/Feketehalom-kérdésre sem.

A tanulmányokból kiderül, hogy a kutatás új eredményeket csak a régészekről remélhet. Ennek jegyében négy tanulmány foglalkozik a régészeti feltárásokkal. Adrian Ioniță (Román Akadémia Régészeti Intézete, Bukarest) a Barcaság betelepülésének XII–XIII. századi emlékeit veszi sorba (*Die Besiedlung des Burzenlandes im 12.–13. Jahrhundert im Lichte der Archäologie*). A betelepítéssel kapcsolatban a stratégiai tudatosságot hangsúlyozza, illetve utal arra, hogy a terület – szemben az oklevelek félreérthető fogalmazással (deserta) – nem volt teljesen lakatlan, miként a Szászhermány melletti lempei földvárat is a XII. századra helyezi, de ide kapcsolja Földvár, Prázsmár, Barcaszentpéter és Szászhermány alapítását is. Az első betelepítési hullámot II. Géza

³ S. Papacostea: Ungaria și Marea Neagră în secolul al XIII-lea. In *Uő: Studii de istorie românească. Economie și societate (secolele XIII–XVII)*. Braiła, 2009. 20. o.

⁴ Lásd még: Paul Niedermaier: Sieben Thesen zur Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen. *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 53. (2010)

⁵ *Feldioara-Marienburg: Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei*. Ed. Adrian Ioniță et al. București, 2004.

uralkodásának ismert eseményeihez kapcsolja. Szempontként említi, hogy csak olyan várromok jöhetnek szóba a lovagrenddel kapcsolatban, melyek közelében falusi település nyomai is igazolhatók, noha a legkorábbi 15 hospes-település legnagyobb részén még nem folyt régészeti feltárás. A lovagok két várával foglalkozik részletesen, Marienburggal, amit régészetileg bizonyíthatónak tart, és Feketehalommal, noha erről elismeri, hogy a többszöri ásatás ellenére bizonyító lelet mind- eddig nem került elő.

Radu Robert Heitel a prázsmári evangélikus, eredetileg ciszterci templom 1240 előtti lehetséges előzményeiről szóló munkája 1964-ben készült, s így leginkább kutatástörténeti jelentősége van kései közzétételének. Ezt egészíti ki Daniela Marcu Istrate tanulmánya a prázsmári templom korai régészeti emlékeiről a legújabb, még kiadatlan régészeti eredmények alapján (*Neue Erkenntnisse zu den Anfängen der Tartlauer Kirche*). Egy XII. század végi érem előfordulása alapján ő is elfogadja annak lehetőséget, hogy a lovagok védelmét élvezve már laktak itt és egyházas helyet is létesítettek a későbbi kolostor területén a XIII. század elején. Florin Motei (Megyei történeti Múzeum, Brassó) egy eddig publikálatlan középkori kardot tár a nagyközönség elé (*Ein unveröffentlichtes mittelalterliches Schwert aus den Sammlungen des Kronstädter Museums für Geschichte*). Az alaposan dokumentált írás azt bizonyítja, hogy a Feketehalmon talált kard vésett mesterjegye alapján kapcsolatba hozható a lovagokkal, melyhez hasonló típusú kard került elő Prázsmáron és továbbiak is Feketehalmon. Pinter munkája⁶ alapján a kardokat a lovagrend itteni tevékenysége biztos emlékeinek tekinti.

Érthető módon három tanulmány is foglalkozik Zsigmond magyar királynak a lovagrendet ismét Dél-Erdélybe, illetve az Aldunához letelepíteni kívánó törekvésével. Virgil Ciocîltan (Nicolae Iorga Történeti Intézet, Bukarest) a lovagokat Zsigmondnak az 1410-es években folytatott nemzetközi diplomáciai elképzeléseibe, nagyszabású törökellenes terveibe helyezi el, külön kitérve a lublói egyezmény ún. titkos, a lovagrendet érintő, Dlugoss híradása által is támogatott ún. titkos záradékának értelmezésére (*Sigismund von Luxemburg und die Frage der Verpflanzung des Deutschen Ordens an die Untere Donau in den Jahren 1412–1420*). Viorel Achim (Nicolae Iorga Történeti Intézet, Bukarest) a lovagrend tényleges újraterelítésnek időszakát, az 1429 és 1435 közötti éveket vizsgálja a Szörényi Bánság területén (*Der Stellenwert des Deutschen Ordens in der Geschichte des Banats von Severin*). Értelmezésében a lovagok a galambóci vereséget követően érkeztek, s néhány száz mesteremberrel hozzáálltak az erősségek felújításához. Mindezt támogatta Zsigmondnak a bánságot újjáalapító 1330-as döntése, amely Nicolaus von Redwitzet tette meg szörényi bánná, aki anyagi támogatásul a szebeni kamarispánságot is elnyerte. Hangsúlyozza, hogy ez egy sajátos igazgatási egység volt, ami nagyban különbözött a bánság XIII. századi előzményeitől és XV. századi továbbélésétől. A lovagok számára kiadott, Nagyszebenben vert érem és a szász székekre vonatkozó 1433-as oklevél kapcsán árnyalja lovagok itteni tevékenységéről alkotott képünket Besliu Munteanu és Claudiu Munteanu (Bruckental Múzeum, Nagyszeben, Numismatische, a tanulmány címe: *Schriftquellen über die Rolle von Hermannstadt in der Osmanenabwehr Sigismunds von Luxemburg*). Ugyanakkor feltűnő, hogy nem ismeri a vonatkozó magyarországi szakirodalmat.⁷

A kötet záró tanulmányai a lovagrend recepciótörténetével foglalkoznak. Az erdélyi századok történetének klasszikus kutatója, Harald Zimmermann (Tübingeni Egyetem) a lovagokra vonatkozó XVIII–XX. századi historiográfiáról rajzol egy rövid, frappáns áttekintést, érdekesen világítva meg az 1224-es Andreamon és a lovagok egy évvel későbbi kiűzetésének kapcsolatát (*Der Deutsche Orden in der Geschichtsschreibung*). Timo Hagen gazdagon illusztrált tanulmánya pedig a lovagok erdélyi képzőművészetre gyakorolt hatását, az alkotások szoros napi politikai kapcsolódását mutatja be, különösen a második világháború éveiben (*Der Deutsche Orden in der Bildenden Kunst Siebenbürgens 1900–1944*). Érdekes módon ez tanulmány utal arra is, hogy az utóbbi években helyi hagyományőrző katonai csapat is életben tartja a lovagrend emlékét.

⁶ Karl Zeno Pinter: Spada si sabia medievala in Transilvania si Banat, secolele IX–XIV (Mittelalterliche Schwerter und Sabel in Siebenbürgen und im Banat, 9–14. Jahrhundert.) Reșița, 1999. és lásd: Gáll Ervin ismertetését: *Hadtörténelmi Közlemények*, 119. (2006) 561–563. o.

⁷ Vö.: Gyöngyössi Márton: A Német Lovagrend nagyszebeni pénzverő tevékenysége (1430–1431). In: Magyarország és a keresztes háborúk. Lovagrendek és emlékeik. Szerk. Majorossy Judit, Laszlovszky József, Zsengellér József. Máriabesnyő, Gödöllő, 2006. 237–240. o.

Rendkívül elegáns megoldás, hogy minden tanulmányt német, román és magyar rezümé zár, sőt, a helynévmutató–példamutató módon – szintén három nyelvű. Nem kevésbé figyelemreméltó a német szervezők igyekezete az erdélyi németség – ez esetben azok középkori – történetének kutatására, melynek kötetei immár évtizedek óta a Böhlau kiadónál látnak napvilágot. Benkő Eleknek a középkori székelyekről szóló remek összefoglalása után a középkori erdélyi németekről az említett tanulmánykötetéből is megjelenhetne egy magyar válogatás.

Veszprémy László

OROSS ANDRÁS

A MAGYAR KIRÁLYSÁG TÖRÖKELLENES HATÁRVÉDELMI RENDSZERÉNEK FELSZÁMOLÁSA ÉS ÁTSZERVEZÉSE

(Fons Könyvek 4. Szentpétery Imre Történettudományi Alapítvány, Budapest, 2013. 356 o. ISBN 978-963-08-7294-2)

Oross András könyve a szerző doktori tanulmányainak összegzése és disszertációjának bővített kiadása. Igényes borítóval, formailag következetes és egységes lábjegyzet-apparátussal, pontos mutatójegyzékkel, bő irodalomjegyzékkel és gazdag adattár-függelékkel látott napvilágot. A kötet nagy mennyiségű forrásanyag és szakirodalom segítségével rengeteg új adatot hoz felszínre. Ennek áttekintését nagyban segíti, hogy szerzője minden fejezet végén röviden összefoglalja eredményeit.

A koncepciót illetően Oross András megfogalmazza – ami a címet látva az olvasóban is megfogalmazódik –, hogy témája, a határvédelmi rendszer átalakítása, illetve felszámolása (a várrombolás) ezer szálon kötődik a XVII. századi ún. „Habsburg abszolutizmus” értékeléséhez, illetve az arról napjainkban folyó vitához: volt-e a korszakban „magyarellenes” Habsburg-abszolutizmus vagy nem, illetve ha igen, akkor mennyiben, milyen mértékben, hogyan érvényesült? Oross András ebben a kérdésben nem formál expressis verbis véleményt. A kötet bevezetőjében vegyes kép fogalmazódik meg: „Részleteiben megvizsgáltam a keletkezés körülményeit [az 1702. évi várrombolási rendeletét], tartalmát és megvalósulását, amelyből kitűnt az [hogy] a magyar történetírásban elterjedt és a köztudatban is messzemenőig rögzült *téves kép, miszerint a Habsburg-uralkodók (nevezetesen I. Lipót és utódai) pusztán magyarellenességből* számolták fel... [a] végvárak egy részét.” (11. o.), ugyanakkor „A bécsi hadvezetés egységes koncepció kialakítására törekedett, amelynek legfontosabb elemei a külső ellenség elleni védelem folyamatos biztosítása, az általuk *több esetben kimutathatóan belső ellenségként kezelt 'rebellis' magyarok megfékezése*, és ezzel párhuzamosan... egykori frontvonal területének pacifikálása voltak.” (Uo., kiemelések: I. P.) A XVII. századi Habsburg abszolutizmusra vonatkozó kimondott értékelés hiánya mindenképpen megköveteli a „sorok közötti” olvasást, az objektivitásra törekvés és a mértéktartó, „hangulat- és érzelmekeltő” kifejezéseket kerülő nyelvi stílus mögötti üzenet megfejtését. Szerencsés lett volna egy külön fejezet a kérdés mérlegelésére, egy pro és kontra értékelés kifejtésére. Továbbá mérlegelés tárgya lehet: jó-e, ha egy szerző – a posztmodern (bár már ez is hozzávetőleg ötven éves) nyugati trendektől eltérően, de a hazai hagyományoknak megfelelően – kevés történetelméleti háttérrel és nem önreflektív technikával ír egy adott témáról, ezzel többet bízva az olvasóra az adatok interpretálása terén. Hiszen – ahogyan egyébként ezt a szerző is bemutatja – a magyar történetírásban mindig két irány volt jelen e kérdéssel kapcsolatban. A hosszabb tradíciókra visszamenő szemlélet szerint a Magyar Királyságra nézve hátrányosan hatott a Habsburg abszolutizmus, illetve a birodalmi érdek felülbírálta a magyart (például R. Várkonyi Ágnes írásai), míg az újabb, ezzel ellentétes koncepció (a XVI. századra nézve például Pálffy Géza monográfiája) szerint nem, vagy nem a korábbi értelmezéseknek megfelelő módon.

* Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História könyvtár: Monográfiák, 27.) Budapest, 2011.

A kötet tradicionálisan köszönetnyilvánítással kezdődik, amelyet a bevezetés, majd egy két részre osztott historiográfiai áttekintés követ. Utóbbi nagy erénye, hogy bemutatja a kiterjedt nyugati szakirodalmat is, illetve felhívja a figyelmet arra, hogy a várrombolást korábban nem egy folyamat részeként, továbbá főként a magyar rendi ellenzékiség és a Habsburg Monarchia központi kormányzerveinek konfliktusokkal terhelt viszonyában mutatták be. Az áttekintés után következik a kutatás kereteinek, módszereinek rögzítése, amelyben a szerző kiemeli, hogy témáját elsősorban intézménytörténeti szempontból vizsgálva számos iratképző szerv fondjaiban (például az Udvari Kamara, Udvari Fizetőhivatal, Magyar Kamara, Szepesi Kamara, Budai Kamarai Adminisztráció) végzett alapkutatásokat. E fejezetekkel lényegében lezárul a téma historiográfiai és módszertani bevezetése.

A kötet elemző részében a szerző elsőként a hadseregellátással összefüggő pénzügyigazgatási rendszert térképezi fel. Bemutatja a hadsereg ellátásáért felelős központi kormányzerveket, a Magyar Királyság pénzügyigazgatását. Leszögezi: „Összefoglalóan megállapítható, hogy az 1670-es évekig kétpólusú magyarországi kamarai rendszer az ország visszafoglalásának előrehaladtával fokozatosan további pénzügyigazgatási szervekkel gyarapodott, amelyek legfontosabb feladatai a hadszíntérré vált országban szolgáló hadsereg ellátásának közvetlen biztosítása és a kincstári jogok érvényesítése voltak. Az új kamarai adminisztrációkat egyre szorosabb függésben, gyakran szinte 'kézi vezérléssel' működtették Bécsből...” (62. o.)

Oross András ezt követően a határvédelmi rendszer felszámolásának hadügyi aspektusait vizsgálja. A XVII. század végi háborús terhekkel kapcsolatban a katonai beszállásolás rendszeréről megállapítja, hogy „Ez a folyamat a magyarországi lakosságot terhelő, a magyar szakirodalomban gyakorta negatívan kiemelt, ám elkerülhetetlen jelenség volt, amelyet megszüntetni nem, de tompítani annál inkább lehetett volna.” (64. o.) A katonai-politikai helyzetet a következőképpen jellemzi az 1680-as években: „Ha azonban az ország általános politikai és gazdasági helyzetére tekintünk, sokkal negatívabb kép rajzolódik ki. Túl az 1683-tól az országba folyamatosan érkező és itt áttelelő állandó hadsereg visszaélései miatti megrázkódtatáson, a felső-magyarországi sokat emlegetett 'Caraffa-járáson', a rendszertelen és nehezen nyomon követhető adó- illetve porció-behajtásokon, a katonaság kegyetlenkedésein és a vallásügyi sérelmeken, több megoldásra váró feladattal kellett a magyar törvényhozásnak szembenéznie... A korszakra olyannyira jellemző kettősség e téren is jól tetten érhető: egyrészt Lipót király a magyarok, pontosabban a magyar 'rendi nemzet' hálóját várta el... viszont az ország lakossága... rengeteg panasszal fordult uralkodójához.” (70–71. o.) Ezt a felvezetést követi a fejezet utolsó témája, a különböző magyarországi berendezkedési tervek tényszerű bemutatása.

A harmadik nagy terület a határvédelem átszervezése 1683 és 1703 között. A szerző számos példával (pl. Szeged vagy éppen Batthyány (II.) Ádám és a Kanizsával szembeni végek esete) bizonyítja, hogy viszonylag képlékeny volt a helyzet a katonai igazgatásban, de mégis a korábbi végvidéki rendszer képviselőinek háttérbe szorítása felé mutatott. A szerző e szavakkal jellemzi a Határőrvidék kialakítását: „...egyáltalán nem a magyar rendiség képviselőinek elképzelései szerint valósult meg, hiszen annak irányításába gyakorlatilag semmilyen beleszólásuk nem volt.” (112. o.)

A következő, egyik leghosszabb fejezet a várrombolásokról szól. Ebben Oross András számos példával meggyőzően bizonyítja, hogy a várrombolások elsősorban stratégiai célok mentén zajlottak: a fő koncepció az volt, hogy egy régióban egyetlen fővár legyen. Ennek érdekében nemcsak rombolások, hanem építés, átépítés és erődítés is történt. Ráadásul a várrombolás gyakran csak a sánckok elpusztítását jelentette, illetve később II. Rákóczi Ferenc is romboltatott le várát stratégiai okból. (Szendrő várát, amelyet korábban a bécsi hadvezetés megmaradásra „ítélt”). Továbbá az 1702. évi várrombolási tervzet nem is valósult meg teljes egészében. A szerző ettől függetlenül vegyes következtetésre jut: „...elsősorban nem a magyarellenesség motiválta I. Lipótot és az Udvari Haditanácsot, amikor egyes várak lerombolásáról döntött. Természetesen... ez a szempont is szerepet játszott a rendeletek kiadásában...” (145. o.)

A várőrségekre és parancsnokaikra vonatkozó fejezet tisztázza a szabad századok kifejezés jelentését, amelyben a „szabad” kifejezés azt jelenti, hogy az állandó hadseregen kívül vannak. Számadatokat közöl a magyarországi szabad századokról. A magyar végvári réteg zöme nem kapott helyet az átalakuló hadi szervezetben és az új határvédelmi rendszerben sem: „Az igazi problémának a hadra foghatóságot tarthatjuk, azaz miként volt képes a határvédelemre, az állandónak

tekinthető front ellenére ideiglenes harcokra (portya, adóztatás) berendezkedett magyar katona a valóban folyamatosnak tekinthető táborig szolgálatra?” (195. o.) A magyar végváriak harcértéke, életmódja, mentalitása vitatott és ekképpen sokak által kutatott terület, illetve az „állandónak tekinthető” front sem volt igazán állandó, tekintettel a hódoltsági terület folyamatos növekedésére és a mindennapi háborúkra. – A kérdésfelvetés mindenképpen elgondolkodtató, továbbgondolásra készíti az olvasót.

A VIII. fejezet szintén terjedelmes, és hatalmas adattömeget összegez mintegy húsz összefoglaló táblázatban a hadi finanszírozásra vonatkozóan. (Talán érdemes lett volna a gazdag függelékanyagba egy táblázatjegyzéket mellékelni.) Ennek kapcsán a szerző leszögezi, hogy a Habsburg Monarchia pénzügyigazgatása meglehetősen átláthatatlan volt, „[az] 1700–1701. évben [a] katonai költségek több mint 41%-át fedezték a Magyar Korona országainak területéről...” (228. o.) Az alakulatok finanszírozása nem egységes alapelv szerint történt, annak módja meglehetősen összetett volt, és ugyanazon helybanságon belül is eltért. Minderre kiváló példák sorakoznak a kötetben a nem magyar katonákat tekintve, a lipótvári szabad századra és a 1692-ben és 1693-ban Magyarországon harcolt ír ezredre vonatkozóan. A magyar helyőrségek és a végvári haderőből toborzott mezei alakulatok fizetésére is jellemző volt, hogy a katonák a fennálló tartozások fejében pénz helyett inkább birtokot vagy kiváltságokat akartak.

A függelék tartalmazza a legfontosabb központi kormányzervek vezetőinek neveit a XVI–XVII. század fordulóján, a szabad századok által őrzött várak parancsnokainak névsorát, a kötetben szereplő hivatalok magyar, német és latin neveit, a Habsburg Monarchia és a Magyar Királyság igazgatási szerveinek szemléletes „ágrajzát”.

A kötet zárófejezete egy lényegre törő összegzés. A kutatási eredményeket tartalmazza a szerző szemléletén keresztül. Megállapítja, hogy az 1699-es karlócai béke „valódi fordulópont” a Magyar Királyság történetében, mert ekkortól szűnt meg az állandó hadiállapot. – Ez vitathatatlan, de hozzá kell tennünk: a Rákóczi-szabadságharc alatt a hadiállapot visszatért. Például több kártételi lista is készült, melyekben a kárvallott parasztok lényegében ugyanúgy nyilatkoztak veszteségeikről, mint korábban, vagyis az egyszerű parasztember számára nem lett békésebb a világ. Azelőtt az oszmánok fosztogatták őket, a német csapatok és alkalmanként a magyar végváriak. 1699 után az oszmánok kikerültek ugyan e körből, de az összkép nem változott.

További megállapítása a kötetnek, hogy a változtatás és változás szükségességét a bécsi udvar és a magyar rendiség képviselői egyaránt belátták. Az udvar a központosítás, a magyar rendek viszont a mind nagyobb autonómia érdekét tartották szem előtt. – Nagyon fontos gondolat ez, hiszen látható, hogy mindkét felet saját, racionális érdekei motiválták, így politikai és nem elsősorban érzelmi kérdésről van szó (még ha később számos történész érzelmeikkel telten kezelte is ezt).

1683 után gyökeres változások kezdődtek, melyeknek a szerző szerint első helyre kívánkozó eleme, hogy a korábbi végvárrendszernek új funkciót kellett találni, hiszen a korábbi, „belső” ellenség helyett a külső ellen kellett védelmet nyújtania. Oross András leszögezi továbbá, hogy „A magyarországi helyzet egyik legnagyobb megoldásra váró kihívása éppen az volt... miként lehet társadalmát demilitarizálni, nyersanyagait és erőforrásait a nyugalmas idők szolgálatába állítani?” (276. o.) – Azért érdekes a kérdésfelvetés, mert a kötetben többször is említi a militarizált társadalom fogalmát, ugyanakkor az meglehetősen absztrakt, tekintve, hogy a magyar összletőségnek csak töredéke harcolt, nagyobb része elszennvedője volt a militarizált viszonyoknak. Talán érdemes lett volna a fogalmat árnyalni, tisztázni.

„A korábbi végvári szervezet... fokozatosan megszűnt... miközben a visszafoglalt területeken megindult az új rendszer megszervezése. A korábbi főkapitányságok területén ugyanis az igazi katonai erőt és hatalmat már nem ők, hanem az ide vezényelt állandó hadseregbeli magas rangú tisztek jelentették... Mindennek nem csekély mértékben etnikai töltete is volt, hiszen a korábbi magyar származású kerületi főkapitányok helyére – magyar szempontból legalábbis – 'idegennek' tekinthető tábornokek léptek” – állapítja meg a továbbiakban Oross András. (277. o.) Megtudhatjuk, hogy a katonai objektumok felszámolása is része volt a hadügyi változásoknak. Ennek kapcsán leszögezi, hogy az 1699. és 1702. évi várrombolási rendeleteket „nem pusztán, sőt elsősorban nem 'magyarellenes' tevékenységként kell felfognunk, miként azt sokáig vélték, vagy ahogyan ez a történeti köztudatban mind a mai napig él.” (278. o.) Ennek egyik példája, hogy Szigetvár erődítését szorgalmazták, míg Kanizsa várát lerombolásra ítélték. – „A visszafoglalt várak többségében ki-

mutathatóan a nem magyar katonaelemeket bízták meg a várak őrzésével” – fogalmazza meg. (Uo.) Ezek többször kerültek konfliktusba a városok lakóival, illetve a magyar várórséggel. 1697-től a magyar hadiadók bekerültek az összbirodalmi költségvetésbe, illetve újabb kamarák jelentek meg. A Magyar Királyság területén állomásozó katonák változatos formában kapták járandóságukat. „Sajátos azonban, hogy az elkerülhetetlen változások megítélésére már a korszakban is születtek szélsőséges válaszok. Egy meglevő és többé-kevésbé funkcionáló rendszer elkerülhetetlen felszámolásának ugyanis mindig is akadnak, akadtak vesztesei, de győztesei is.” (280. o.) – Ez természetesen igaz, azonban ha már pusztán a számszerű megközelítésnél maradunk, nem mindegy, hogy pontosan hány győztesről és hány vesztesről beszélünk egy adott változás-sorozat végső mérlegének megvonásakor.

Minden történettudományi iskola egyik alaptanítása, hogy a történetírás nem a „Mi lett volna, ha?”-kérdés megválaszolására vállalkozó diszciplína. Ugyanakkor úgy vélem, minden történetírói értékítélet valójában ezt a kérdést teszi fel a sorok között. Mi lett volna, ha a Habsburg vezetés máshogyan oldja meg a magyar végvárrendszer átszervezését? Lehetett volna ezt az adott korszak viszonyai között máshogy, a magyar „társadalom” számára kevésbé fájdalmas módon tenni? (Erre maga a szerző is utal a beszállásokkal kapcsolatban.) Hiszen ha a válasz igen, akkor vagy szándékoltan, vagy e lehetőségek ismeretének hiánya miatt, de mégis létezett egy, a magyarok számára hátrányos Habsburg abszolutizmus. Erre a kérdésre konkrétan nem válaszol Oross András könyve, pontosabban kifejezetten nem cáfolja a „Habsburg-ellenes” történeti irány alapállását és állításait (kivéve a várrombolást érintőket), hanem inkább kiegészítő, bár nem a „Habsburg-ellenes” irányba mutató eredményeket prezentál. Alapvetően kerüli a hagyományosan bevett és a korabeli Habsburg kormányzatra vonatkozóan negatív jelentésárnyalatú kifejezéseket, mint a „Habsburg abszolutizmus”, illetve a „várrombolás”, hangsúlyozza a XVII. századi végi átalakulás determináltságát, elkerülhetetlenségét, illetve kérdőjellel illeti a „várrombolási tervzetek” „pusztán magyarellenés” voltát. Ugyanakkor nem vonja kétségbe az átalakulások központosító, a magyar autonómiát csorbító tendenciáit. Ezáltal egy valóban árnyalt, de vegyes kép bontakozik ki egy feszültségekkel terhelt és önmagában bonyolult korszakról.

A kötet elméleti tanulsága a recenzens számára nem az, hogy „igaz-e” a szerző által explicit módon ki nem mondott, de mégis megformált vélemény a XVII. század végi Habsburg abszolutizmusról, hanem éppen az, hogy nincs ebben a kérdésben objektív vélemény. Hiszen számos forrás és megközelítés (jelen esetben a várrombolás témáján keresztül) alapján lehet ehhez a problémához eljutni, és számos olyan – önmagában is szubjektív – korabeli forrás van, melynek írói a Habsburg törekvéseket magyarellenésnek érezték. Amikor Oross András a korabeli szemlélők által formált véleményt háttérbe helyezve más jellegű, intézménytörténeti források perspektívájából szemléli a problémát, eredménye ez által nem objektívvé (mivel objektív történetírás nincs) válik, csak máshogyan lesz szubjektív – amint a szerző maga is leírta messzemenőig betartott célkitűzését: „Mindvégig törekedtem arra, hogy ne egy előre kialakított koncepciót akarjak a források segítségével bizonyítani, céloom minél több forrás megismerése, a keletkezés körülményeinek feltárása volt, illetve... próbáltam a folyamat egyes elemeit egymás mellé tenni, majd azokat minél objektívabban értékelni.” (12. o.) Azaz nem egy szubjektív „nemzeti” és egy „nem nemzeti”, objektív, a Habsburg-abszolutizmus negatív értelmezését kérdőjellel illető szemlélet feszül egymásnak, hanem két, részben más forrástípusokon alapuló vélemény áll egymással szemben. Jelen kötet meggyőzően bizonyítja, hogy – attól függetlenül, hogy a Habsburg abszolutizmus mérlege összességében a Magyar Királyságra nézve inkább pozitívan vagy negatívan vonható meg a XVII. század második felében, az úgynevezett várrombolás kérdése messze összetettebb és megítélése árnyaltabb, mint azt a magyar történetírás a korábbiakban látta és láttatta.

Oross András igényes monográfiájának legnagyobb eredménye, hogy az átlagosnál jóval nagyobb, magyar és német, országos és megyei szintű forrásgyűjtésen alapuló, adataiban alapvető fontosságú kötettel egészítette ki a történeti irodalmat.

Illik Péter

PÁLMÁNY BÉLA

FEJEZETEK SZÉCSÉNY TÖRTÉNETÉBŐL*(Nagy Iván Történeti Évkönyv, 2012. Salgótarján, 2013. 510 o.)*

A kötet Tyekvicska Árpád által írt előszava kiemeli, hogy a szerző életútja és pályafutása erősen meghatározza a tanulmánykötet jellegét – ez valóban így van: kevés olyan történész akad, aki több korszaknak is professzionális kutatója; Pálmány Béla közéjük tartozik. Számos publikációval rendelkezik a kora újkori és a XIX. századi magyar történelemtől – a könyv témái Szécsény történeti köré csoportosítottan a XIV. századtól a legújabb kor elejéig vezetik az olvasót. A levéltáros–történész szerző teljes körű kutatást végzett a politika-, társadalom, had-, és gazdaságtörténet és a régészet területén, megközelítése adatközpontú és interdiszciplináris.

Pálmány Béla talán legismertebb vállalkozása a három, nagy terjedelmű kötet, melyben közzé tette a reformkori és 1848/49-es országgyűlések almanachját, amely tartalmazza az összes – több mint négyezer – résztvevő tag és követ életrajzát, ezáltal hatalmas adattömeget tárva fel, kezelve és mozgatva meg. Ebben a tanulmánykötetében is rendkívül adatgazdag és információ-központú írásokat ad közre, melyek számos táblázatot és genealógiai táblát tartalmaznak. Ennek a szemléletnek is köszönhető a kötet közel 60 oldal terjedelmű, értékes, XVII. századi forrásokat közlő függeléke, illetve az a tény, hogy a forrásjegyzék hosszabb, mint az irodalomjegyzék. Mivel maguk a tanulmányok is több, nagy terjedelmű forrást (pl. inventáriumokat, leveleket) idéznek, illetve a függelék forrásait is rövid „előtanulmány”, bevezetés kíséri, adódik a kérdés: ezeket talán önálló írások formájában lehetett volna közölni.

A könyv szép borítóval, fehér lapon, keményfedeles kiadásban, cérnafűzött gerinccel jelent meg. A szerző választékos, igényes stílusa, valamint következetes és egységes lábjegyzethasználata méltó a kiadvány kültetéhez, és egy komoly szaktudományos kiadványt eredményezett. Ugyanakkor éppen ennek fényében észrevehető az irodalomjegyzék helyenkénti formai következetlenségei (pl. Kiss B., Kuppis J. cikkeinek címeirésze). A függelékben talán célszerű lett volna a forráskiadás elveit rögzíteni, mivel a kora újkori szövegek számos filológiai problémát vetnek fel. Mindemelllett a kötet főszerzőjét gazdag és hasznos segédletanyag egészíti ki: a régi mérték- és pénzegységek, idegen és régi magyar kifejezések, régies helynevek, rövidítések, illetve Pálmány Béla eddig megjelent főbb munkáinak és a Nógrád Megyei Levéltár kiadványainak jegyzéke.

A kötet tanulmányai folyamatosan utalnak egymásra is, így egy összefüggő, jól strukturált, koherens egésznek alkotnak. A 15 írás számos témát ölel fel Szécsény, illetve Nógrád megye történetéből. A hadtörténeti vonatkozásokat tekintve leginkább a kötet első felének írásai szolgálnak hasznos adatokat. Az első tanulmány Sztrahora várát a Hollókő melletti Pusztavárhegy romjával azonosítja a Kacsicsok tulajdonaként, amely 1265 és 1327 között állhatott fenn. Pálmány Béla hangsúlyozza, hogy a családi várak (Hollókő, Baglyaskő, Somoskő, Fülek stb.) eredetileg nem katonai, hanem uradalmi központ céljából épültek, de már Csák Máté idejéig hadi események is zajlottak azokban. Ismerteti a tudományos megállapításai körüli későbbi vitákat is, amelyek a szerzőt igazolták.

A második írás Gyöngyös, Rimaszombat és Szécsény városok XIV–XIX. századi fejlődését tekinti át. A harmadik a szécsényi Forgách-kastély történetét vázolja 1333 és 1765 között. Ezen időkeret kijelölésének fő oka, hogy a kastély történetének 1760 előtti szakaszáról viszonylag kevés adat áll rendelkezésre. A szerző első sorban a XVII–XVIII. századra vonatkozóan ad közre forrásokat. Például az 1692-ben, a szécsényi végvár korábban leomlott falait helyreállító, gróf Koháry István megbízásából dolgozó kőművesmester elismervényeit, az 1717-es kastély-helyreállítás tanúsítványait, az 1724-es szécsényi ingóságok leltárát, gróf Forgách Zsigmond birtoklása idején a tisztartói számadásokat. A forrásokból kirajzolódik a kastély felszereltsége, állapota, illetve élete. A következő rövid elemzés megállapítja, hogy Szécsényt kézműiparosai, tőzsérei tömegesen hagyták el az 1552-es török megszállás után.

A következő tanulmány nagy szakirodalmi és történeti kontextussal rendelkező témát fejt ki: a szécsényi vitézlő renndel foglalkozik a XVII. század derekán. A nógrádi várak településszerke-

zetileg három részre tagolódtak: kastély, vár és a váralja (város). A lakosság szintén három részre osztható: nemesi rend, vitézi rend és a szegény népesség. Bár az 1640-es évekből nem maradt fenn zsoldjegyzék, a szerző elemez egy Jakus Lajos által közölt 1644-es peres oklevelet, amelyben számos végvári katona neve szerepel. E tekintetben érdekes lehet például a Nógrád megyére vonatkozó kártételi listák csoportja is (van néhány adat Szécsényre vonatkozóan is), így Komjáti Zoltán forrásközlése, amely szerint a kötet tanulmányaiban az 1690–1703 között sokat emlegetett Dúl Mihály összeírta, hogy az 1664-es vasvári béke óta, az 1677. év végéig a füleki, hajnácskői és somoskői katonaállomány mennyi embert veszített. A vitéz rend életmódjára vonatkozóan a szerző egy 1656-os levelet közöl, amelyből a szécsényi határhasználat rendszere rajzolódik ki. Ebben a két főnemes és a helybéli vitéz rend közti peres ügyben az utóbbiak még annak is örülhettek, ha kertjeiket megtarthatták.

A hatodik tanulmány Sobieski János magyarországi átvonulásáról szól Bécs 1683-as felszabadítása után, és több levelet is közöl magyar fordításban Sobieskitől. E téma szoros összefüggésben áll a Habsburg udvari politikával, illetve Thököly Imre pályájával. A végvári életmódhoz hasonlóan szintén hatalmas szakirodalmi kontextusba ágyazódik be. (Nem beszélve a Thököly szerepét vagy éppen a Habsburg abszolutizmus kérdését övező vitákról.) Ez az átvonulás egyrészt romokban hagyta Szécsényt, másrészt a Habsburgok Sobieskihez hozzá való viszonyulását a szerző egy schilleri idézettel így foglalta össze: „A mór megtette kötelességét – a mór mehet!”. A hetedik írás éppen ennek a pusztításnak a következményeit, Szécsény sikeres újraterelítését mutatja be 1690 és 1703 között.

A kötet középső pillére, és egyben „fordulópontja” a nyolcadik tanulmány, mivel innentől a szerző érdeklődésének homlokterében kifejezetten a helyi társadalom- és gazdaságtörténet áll. Szécsény úrbéri viszonyait elemzi 1710 és 1869 között, nemzedéknyi időközönként feltárt források alapján, táblázatokban bemutatva a társadalmi csoportonkénti telekmegoszlást, az úrbéres népesség rétegződését, állattartásának szerkezetét, illetve a jobbágyfelszabadítás után tulajdonba szerzett birtokait sok munkával, parcellánként összeszámolt nagyság szerint.

A kötet leghosszabb írása önmagában kismonográfia lehetne: mintegy 90 oldalon át elemzi prozopográfiailag, számos táblázat felhasználásával a szécsényi Forgách-uradalom kisnemesi társadalmát, tizenhárom, eddig kevéssé ismert, részben végvári érdemeiért nemesített családot.

Az utolsó hat tanulmány Szécsény és környékének árucseréjére, vendéglátására, céheinek történetére, állattenyésztésére, kézműves társadalmára és földművelésének modernizációjára vonatkozik. A szerző többek között megállapítja, hogy Nógrád megyében a piaci termelésre való törekvés a parasztoknál is megvolt, de terheik miatt nem találtak módot a termékfelesleg előállítására. Kimutatja, hogy a szécsényi uradalom majorságának állattenyésztése alapvető változásokon ment át, amely az istállózó állattartás uralkodóvá válásában jelentkezett.

A kötet alapvetően helytörténeti munka, amely azonban olyan kérdéseket vizsgál választott régiójának, városának – Nógrád megye, Szécsény – kapcsán, amelyek jól illeszkednek az országos folyamatokba, a mai történeti érdeklődés fő vonulatába, illetve ezek az általánosságok bizonyítást nyernek e kötet mikroelemzéseiben és közreadott forrásaiban. A szerző nem fejteget elméleteket, ugyanakkor precízen elemzi adatait, illetve mindig következetes; tanulmányaiban felvezeti a tárgyalandó téma szakmai-történeti háttérét, majd a kifejtés és a gazdag adatközlés után összegez. A kiadvány módszereiben és érdeklődésében is tradicionális helytörténeti munkaként tükrözi Pálmány Béla munkásságát.

Illik Péter

NAGY-L. ISTVÁN

A CSÁSZÁRI-KIRÁLYI HADSEREG 1765–1815. SZERVEZETTÖRTÉNET ÉS LÉTSZÁMVISZONYOK

(Gróf Esterházy Károly Múzeum. Pápa, 2013. 530 o.)

Bonaparte Napóleon saját bevallása szerint legszívesebben hadserege állománytábláit és létszámjelentéseit olvasságta, még hozzá olyan kedvteléssel, ahogy egy „fiatal lány a romantikus regényeket.” Az ismertett mű szerzője, Nagy-L. István ebben a különös vonzalomban osztozik a nagy korzikaival. Ez a vaskos monográfia ugyanis a Habsburg Monarchia fegyveres erejének hadszervezeti változásait tekinti át II. József társuralkodói működésétől (1765), Lacy tábornok reformjain át Károly főhercegig. A szerző saját bevallása szerint vizsgálódását kezdetben csak a napóleoni időkre akarta korlátozni. Rádöbbsent azonban, hogy az a szervezeti felépítés, melyben a hadsereg az első két koalíciós háborút végigharcolta, II. József császár és Lacy tábornok alkotása az 1770-es évekből.

A könyv szerkezete katonásan feszes és egyben logikus. A három témakörön belül, az egyes katonai egységek szervezeti felépítését, a magasabbegység-szervezetet és a létszámviszonyokat időrendi sorrendben bontja ki. Ebből következően, ha az olvasó mondjuk egy huszárezred szervezeti felépítésére kíváncsi, néhány oldalon belül megtalálhatja a keresett információkat.

A munka bevezetésében és a módszertani fejezetben Nagy-L. István világosan kijelöli a munka időbeli határait, használt módszereit és szerkezetét. A bevezetőben találkozhatunk egy apró pontatlansággal: a szerző kijelentésével ellentétben a svéd összeírási rendszer nem Gusztáv Adolf „találmánya”, hanem eredete a XVI. század derekára nyúlik vissza.

A gyalogság szervezeti egységeinek és azok változásainak bemutatásakor a szerző áttekinti a császári gyalogság kialakulását, fejlődését a landsknechtek, majd Montecuccoli korában. Nagy-L. István a „klasszikus” ezred-zászlóalj-század szervezetet és a regimentek központilag előírt létszámát a nagy olasz hadvezér nevéhez köti, illetve 1695-öt jelöli ki a folyamat végpontjául, mint a zászlóalj egység típus állandósulását. A szerző röviden ismerteti a spanyol örökösödési háború alatti és a Daun-féle szabályzatot (1749) is, majd bővebben kifejti az 1760-as évek során több lépcsőben bevezetett szervezetet, melyet Lacy-féle szervezetnek nevez, mivel az ír származású tábornok, II. József bizalmasa volt e reformok fő kezdeményezője és végrehajtója. Nagy-L. István alapos leírásából több érdekesség is kiderül az ezredek korabeli szervezetét illetően: a regimenteken belül a zászlóaljakat és századokat például 1805 előtt téves számmal jelölni, azokat rangsor szerint emlegették. A századok beosztása is különleges logika alapján történt, és szigorú hierarchiát tükrözött. A szervezet azonban szoros összefüggésben volt a csataterén felálló ezredek és zászlóaljak harcrendjével, így egy ábra erről mindenképpen emelte volna a könyv „élvezeti értékét.” Tanulságos lenne ugyanis nyomon követni a hierarchia „lecsapódását” egy harcra sorakozott zászlóaljon vagy ezreden. Ugyanez a helyzet a lovassággal kapcsolatban, ahol szintén jól jött volna egy harcrend közlése. A szerző tisztázza a béke- és háborús szervezet közötti különbséget, melynek kezdetét még a bevezető fejezetben 1734-re teszi, amikor a hadsereg létszámának emelését immáron nem új regimentek létrehozásával, hanem a már meglévő állományának növelésével oldották meg.

A szervezeti felépítés mellett alapos leírást kapunk az ezredtörzs és a századok személyzetéről is az ezredtulajdonostól kezdve a legényekig. A pusztá felsoroláson felül a szerző igyekszik bemutatni az egyes állománycsoportok feladatait is. Tisztázza többek között olyan, ma már nehezen lefordítható katonai funkciók szerepét is, mint az ún. Fourier vagy Fourierschütz.

A könyv egyik kevésbé kidolgozott fejezete a hadkiegészítést tárgyaló rész. A császári-királyi hadsereg bonyolult és izgalmas katonaiállítási rendszere önálló monográfia tárgya lehetne, e helyütt azonban a szerző csak felvázolhatta a rendszer működését. Megállapítása szerint ebben a választóvonal az 1781. év., amikor II. József utasítására porosz mintára hadkiegészítő körzeteket rendeltek az egyes német ezredekhez a cseh-osztrák tartományokban és a folyamatot teljesen a katonaság irányítása alá rendelték. Nagy-L. István szerint 1781 előtt az ezredek sorait általánosságban toborzással töltötték fel, ez az állítása azonban véleményem szerint árnyalásra szorul. Ő maga is

említette a rendi katonaállítás intézményét, mely valószínűleg több újoncot biztosított a hadsereg számára, mint a szabad toborzás. Másik két vitára ingerlő megállapítása szerint Magyarországon az 1741-től egyetlen hároméves megszakítással (1802–1804) 1848-ig működő rendi katonaállítási intézménye „kiválóan működött”, illetve az, hogy ez a rendszer – mivel viszonylag alacsonyan tartotta a Magyarországról bevonultatható újoncok számát – „a magyar rendiség kérdéskörének kevésbé méltányolt sajátossága”. Tény, hogy a cseh-osztrák tartományokhoz képest Magyarország újonc-hozzájárulása abszolút és relatív értelemben véve is kisebb volt, azonban véleményem szerint a hadkötelezettség kérdésének rendezetlensége, az erőszakos katonafogdosás jelenségei komoly társadalmi károkat okoztak. A szerző menségére legyen szólva, hogy a hadkiegészítés kérdéskörének kimerítő tárgyalása alighanem szétfeszítette volna a könyv kereteit.

A Lacy-féle szervezet állandósága ellenére a hadvezetés számos apróbb változtatást hajtott végre az ezredszervezetben 1765 és 1815 között. Ezek közül a legnagyobb horderejűek az 1798-as, és az 1805. évi Mack-féle tisztavirág életű reformok jelentették, mígnem 1806-tól a hadsereg átállt a Károly főherceg-féle új ezredszervezetre. A könyv azonban nemcsak a nagyobb horderejű változásokat, hanem a kisebb és ideiglenes változtatásokat is nyomon követi.

Nagy-L. István, miután áttekintette a hadsereg gerincének számító sorgyalogság szervezetét 1815-ig, a határőrgyalogság felépítését veszi górcső alá. A Katonai Határőrvidék fejlődésének rövid áttekintése után ismét kimerítő szervezeti adatokat kapunk egészen a napóleoni háborúk végéig. A határőrgyalogság a szerző adatai szerint 1809-ben érte el létszáma csúcspontját, amikor ez az összességében kis területű, gyéren lakott és elmaradott területsáv, mely az Adriától az erdélyi havasokig húzódtott, 60 zászlóaljban majdnem 83 000 főt állított ki. A különleges szervezetű határőrökön belüli még különlegesebb egység volt a dunai hajózás ellenőrzéséért felelős sajkás zászlóalj, melynek organizációját 1764-es megalakulásuktól a szerző egy külön alfejezetben követi nyomon. A Katonai Határőrvidék hadkiegészítési rendszere, nagyfokú militarizációja és kiemelt szerepe a cs. kir. hadsereg hadügyi rendszerében talán megérdemelt volna néhány gondolatot vagy esetleg egy alfejezetet.

A gyalogság különleges, elit csapatnemét alkották a gránátosok, melyek szervezetét az 1670-es évektől – amikor felbukkantak a császári seregben – egészen a felszabadító háborúkig tekinti át a szerző. Az addig is követett gyakorlatot 1769-ben szentesítették, amikor önálló, gránátos zászlóaljakat szerveztek két-három sorgyalog-ezred gránátos osztályainak összevonásával. Szervezeti szempontból viszont a gránátosok mindig is megmaradtak „anyaezredeik” kötelékében. A szerző egészen 1769-től nyomon követi a gránátos zászlóaljak összetételét (mely ezredek osztályai alkották és a parancsnokok nevét), de Nagy-L. István a hadrendek és harcrendek vizsgálatával a gránátosok taktikai alkalmazását is elemzi. Ennek alapján legjobb teljesítményüket a napóleoni háborúk idején fejtették ki, amikor Károly főherceg csatadöntő tartalékként alkalmazta a medvébőrsüveges harcosokat.

A szerző nem feledkezett el a gyalogság kevésbé ismert csapatnemeiről, így a helyőrségi csapatokról és a törzsgyalogságról, melyek a Lacy-reformok nyomán jöttek létre, de szervezetük és létszámuk rendkívül változékony volt és gyakran el is tűntek a hadrendből.

Nagy-L. István ezután az ún. szabadcsapatokat, könnyűzászlóaljakat és vadászokat veszi górcső alá, melyek a hadsereg könnyűgyalogságát alkották. Ezeket az általában zászlóalj szintű egységeket háborúk idején szervezték meg és a békekötés után feloszlatták őket, egészen 1801-ig, amikor a tiroli vadászokból egy állandó ezredet, majd 1808-tól kilenc vadászzászlóalj szerveztek. A szerző lelkiismeretesen áttekinti ezeket az ad hoc alakulatokat, melyekből több tucatnyi is szerveződött a vizsgált időszakban, és mint a könyvből kiderül, számos magyarországi és erdélyi szabadcsapat is létezett.

A lovasság vizsgálatakor Nagy-L. István röviden áttekinti a fegyvernem szervezeti és taktikai fejlődését a zsoldoshaderek korától II. József reformjáig. A szerző nem csapatnemenként, hanem egységben ismerteti a lovasezredek szervezeti változásait a Lacy-féle szabályzatok tükrében. A változás legfontosabb eleme a századok – kompániák – eltűnése volt a lovasság szervezetéből, mely áttért az osztály-szadron felosztásra. Ez a szervezet azután roppant szívósnak bizonyult. A lovasság ezredeinek létszámában folyamatos növekedést tapasztalhatunk az 1770-es években, ám ez a szerző szerint hasonló vezetési problémákat vetett fel, mint a gyalogság számának gyarapodása, mivel a századok és szadronok tisztikara változatlan maradt. Az „óriás ezred” jelenséget jól

szemlélteti az, hogy a napóleoni háborúk időszakában egy teljesen feltöltött huszárezred majdnem kétezer főből állt, ami megfelelt egy egész francia lovasdandár létszámának.

A lovasság szervezeti fejlődésében Nagy-L. István két tendenciára hívja fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy bár az ezredek száma némileg csökkent, a létszámok ugrásszerű emelkedése miatt ez nem jelentette az összerő csökkenését. Másrészt, a könnyűlovasság aránya és abszolút száma (huszárság, sivalzsérek és ulánusok) egyaránt folyamatosan emelkedett a korszakban a nehéz- és „félnehéz” lovassághoz (vértések, dragonyosok és karabélyosokhoz) képest.

A szerző dolgát nehezítette az a tendencia, hogy a hadvezetés előszeretettel konvertálta a lovasezredek, vértésből dragonyossá, dragonyosból könnyűlovassá, karabélyosból vértessé stb. Az 1801-1802-es reformok révén alakult ki a lovasság azon szerkezete, mely még 1848/49-ben is érvényben volt. Eltűnt a karabélyos és könnyűdragonyos csapatnem és a hadvezetés a székely huszárok kivételével végleg elbúcsúzott a határőr-lovasság koncepciójától. A szerző röviden, de találon elemzi a császári-királyi lovasság teljesítményét a francia és napóleoni háborúk idején is. A sorlovasság szervezeti változásainak alapos áttekintése után Nagy-L. István áttekinti a lovas szabadcsapatok és a törzslövasság fejlődését is a korszakban.

A szerző – a gyalogsághoz és lovassághoz képest – meglehetősen röviden foglalkozik a tüzérség szervezettörténetével és általában a II. József idejében még „újoncnak” számító fegyvernemmel. Az előzmények, így a Liechtenstein-reformok ismertetése némileg hézagosra sikerült, így kissé elszórtan az elsősorban ostrom- és várvédő lövegekkel és arzenálokkal foglalkozó ún. házi tüzérség említése, annak ellenére, hogy Liechtenstein herceg 1744-es reformjait úgy kezdhette meg, hogy mind a házi mind a tábori tüzérség élére kinevezték.

A tüzérség szervezettörténetének ismertetése után a szerző külön fejezetben ismerteti a tüzérség alkalmazását és bevetését. Megállapítása szerint ez a fegyvernem csak a Kinsky-féle reformok révén vált igazán egyenrangúvá a lovassággal és a gyalogsággal. Ebben a fejezetben kerül röviden ismertetésre az 1772-ben alapított önálló szállító szolgálat, avagy szekerezés. Utóbbiról sokat nem tudunk meg, bár talán érdemes lett volna körüljárni a „logisztika” kezdeteit, hiszen ez a II. József idején néhány száz fős testület a huszadik századra önálló haderőnemmé nőtte ki magát.

Nagy-L. István sommás értékelése szerint az ütegszervezet bevezetése előtti cs. kir. tüzérség története nem a „sikerektől hangos”. Bár az ágyúdörgés egyébként sem csendes műfaj, a szerző megállapítása más miatt is némileg árnyalásra szorul. A tüzérség működését valóban meghatározta az a tény, hogy a lövegek zöme a gyalogság kötelékében, ezredlövegeként tevékenykedett. Ez a koncepció a napóleoni háborúk idejére elavultnak számított. Az osztrák tüzérség azonban igen nagy tekintélyt szerzett magának még a hétéves háború folyamán és a bajor örökösödési háború eseménytelensége is annak köszönhető, hogy Nagy Frigyes nem kockáztatta meg az erős állásokat elfoglaló és hatékony tüzérséggel rendelkező cs. kir. csapatok megtámadását.

A könyv részletesen elemzi az ütegszervezet bevezetése (1808) utáni időszak tüzérségének alkalmazását is. Nagy-L. István szerint Károly főherceg tüzérsége kitűnő teljesítményt nyújtott az 1809. évi háborúban. A cs. kir. hadsereg ekkor ugyanis megtalálta a fegyvernem „alkalmazásának ideális módját”. A szervezettörténeti rész utolsó fejezetében a szerző röviden a műszaki csapatok (aknászok, mérnökök, hidászok és utászok) szervezeti fejlődését mutatja be.

A negyedik fejezet a hadsereg magasabbegység-szervezetét tárgyalja. Miután áttekintette a hadművészet átalakulását és a hadtudomány fejlődését e kérdésben, a szerző elemzi a császári-királyi hadsereg evolúcióját az egységes „vonalhadseregtől” a francia mintára szervezett immár önálló, összefegyvernemi „mini hadseregekből”, hadosztályokra és hadtestekre tagolt haderőig. Károly főherceg 1809-es hadserege a szerző szerint már egy „világos, letisztult és a hiányosságai ellenére is a korábbiaknál jóval hatékonyabb” szervezetben került bevetésre.

A könyv ötödik fejezete a császári-királyi hadsereg létszámadatai tükrében tekinti át az 1765-től 1815-ig a háborúkat, kijelölve az erőkiejtés fókuszait. Az adatsorokból világosan kiderül, hogy a Habsburg Monarchia katonai hatékonyságát erősen korlátozta az a tény, hogy általában jelentős erőket kellett ellenséges szomszédjai megfigyelésére hátrahagyni. Így volt ez a francia háborúk során is, amikor a lengyel kérdés miatt egészen 1796-ig nagy létszámú seregtestek maradtak vissza a hátországban.

A szerző monumentális vállalkozását egy összegzéssel zárja, melyben kiválóan összefoglalja a könyv főbb állításait. Értékes adalékokkal szolgál az egyes alakulatok létszámának változásait

közlő melléklet, mely a szerző a bécsi hadilevéltár *Alte Feldakten* fondjából sziszifuszi munkával kigyűjtött adatait közli az 1792 és 1815 közötti időszakból. Ezekből a számsorokból könnyen kihüvelyezhető az előírt és a tényleges állomány közötti gyakran jelentős különbség.

Összességében elmondható, hogy Nagy-L. István munkája hiánypótló, hiszen az idén éppen százszentéves, hasonló jellegű Újhelyi-féle monográfia (*Az állandó hadsereg története I. Lipót korától Mária Terézia haláláig*) nagyjából addig megy el a hadsereg ismertetésében, ahol szerzőnk a fonalat felveszi. A munka néhol kissé „túlvállalta” magát, hiszen a szerző egy nagy korszak összes hadügyet érintő területére elkalandozott, mely szükségszerűen kissé egyenetlen színvonalat eredményezett. Másrészt, ezeket az egyenetlenségeket tekinthetjük egy páratlanul érdekes jelenség, egy összetett állam összetett hadseregének bizonyítékaként. Ennek az államnak a nehézkes állam-szervezet és a szűkös pénzügyi erőforrások ellenére szembe kellett néznie az újkor összes katonai kihívásával a kopár balkáni hegyektől a flandriai lapályig. A könyv remekül használható szervezet-történeti kézikönyvként, adattárként, sőt, eseménytörténeti vázlatként, amint azt jelen sorok írója is tanúsíthatja.

Lázár Balázs

BENE JÁNOS (SZERK.)

SZABOLCSI HONVÉDEK ARANYKÖNYVE 1848–1849

(*A Jósa András Múzeum Kiadványai 69., sorozatszerkesztő Bene János. Nyíregyháza, 2013. 278 o.*)

1848 elején a „Népek Tavaszának” nevezett forradalmi hullám Európa számos országát érintette. Ám ezek közül is kiemelkedik a magyar forradalom és szabadságharc, mert egyedül csak ez a „mozgalom” volt képes arra, hogy önerejéből hosszútávon is fennmaradjon, és leveréséhez végül két nagyhatalom összefogása kellett. Köszönhető volt ez elsősorban annak, hogy már az 1830–40-es évek országgyűlési vitái folytán kialakult az a „reformcsomag”, amely az egész lakosság számára biztosíthatta a fejlődést; és ennek 1848 áprilisában való életbeléptetése Magyarország egészét elindította a polgári átalakulás útján. Az így kialakuló összefogás tette aztán lehetővé, hogy a cs. kir. ellenforradalom támadására válaszul tömeghadsereget lehessen létrehozni, amely Európában a legtovább volt képes a forradalom vívmányainak védelmére. Az utóbbi időben örvendetes módon számos kiadvány foglalkozott az 1848–1849-es önvédelmi harc megszervezésével és történetével, ám ezek többsége felülnézetből, a kormány és a hadvezérek oldaláról közelítette meg az eseményeket. Pedig hiába dolgozott volna ereje megfeszítésével gróf Batthyány Lajos miniszterelnök és később Kossuth Lajos, az OHB elnöke, ha a helyi vármegyei és városi hatóságok nem tettek volna meg minden tőlük telhetőt; és hiába szőtt volna zseniális terveket Görgei Artúr vagy József Bem tábornok, ha nem álltak volna mögöttük katonáknak állt polgárok és parasztek ezrei, akik 1848 januárjában még aligha gondolták, hogy alig pár hónap múlva majd a honvédseregben fognak szolgálni. A nemrég megjelent új kötet nekik, mégpedig elsősorban a korabeli Szabolcs vármegye helyi vezetői, illetve lakosai erőfeszítésének, és áldozatvállalásának állít emléket.

Ahogy a bevezetőben maga a kötet szerkesztője, *Bene János* is megjegyzi, 1848–1849-ben Szabolcs vármegye a küzdelem 16 hónapja alatt akkori kétszázéves lakosságához mérten erején felül teljesítette a haza iránti kötelességét, hiszen – a levéltári források tanúsága szerint – közel 5000 újoncot adott a honvédseregnek. Az új album pedig segítséget ad ahhoz, hogy az egyes helységek saját hőseik emlékét megőrizhessék és ápolhassák.

A *Hermann Róbert* által írt ajánlás az 1848–1849-es „nagy év” sikerének „titkát” foglalja röviden össze. Ez az „érdekegyesítés” volt, amely nemest, polgárt és parasztot; az ország magyar és nemzetiségi lakosságának jelentős részét is képes volt összefogni és felsorakoztatni a „törvényes forradalom” útján hatalomra kerülő, felelős magyar kormány mögött. Ennek volt köszönhető, hogy az új, polgári fejlődést elősegítő törvények gyorsan elfogadásra találtak; ez tette lehetővé a nemzet-

ország, majd a honvédség megszervezését, és a fegyveres harc vállalását a kezdettől túlerőben lévő cs. kir. ellenféllel szemben. Az egész országra kiterjedő, a lakosság egészét megmozgató küzdelem óriási energiákat szabadított fel, és a vereség ellenére is „összekovácsolta” a nemzetet, és – ahogy a szerző megállapítja – a nemzeti emlékezet ugyanolyan „sarokpontja” lett, mint a honfoglalás, vagy az államalapítás. E másfél éves küzdelem helyi, szabolcsi hőseit mutatja be a kötet, kormánybiztosoktól, alispánoktól, polgármesterektől egészen az egyszerű polgárokig és parasztokig.

Az első fejezet Szabolcs vármegye 1848–1849-es honvédelmi erőfeszítéseit mutatja be. A szerkesztő által jegyzett rész az 1848. márciusi pozsonyi és pesti eseményekkel indul, amelynek hírére március 21-én Nagyállóban megszervezték a szabolcsi Állandó (Központi vagy Közbátorsági) Választmányt, amely a továbbiakban a vármegye ügyeit intézte. Március 25-től kezdődött a nemzetőrség megszervezése, amelyet helyi (települési) és mozgó (törvényhatósági) részre osztottak; utóbbit a megye négy járásában tervezték állomásoztatni. A délvideki szerb fenyegetés miatt a kormány május 16-án elrendelte az első tíz honvédzászlóalj (akkori szóhasználatul „rendes nemzetőrség”) felállítását. Május 22-én a szabolcsi Állandó Választmány helyi pénzalapot jelölt ki a toborzás segítésére, és az önkéntesek felvételét Nagyállóban már május 26-án meg is kezdték. Finta Márton toborzóbiztos csapatának és a megyei szervek gyorsaságának köszönhetően június 11-ig 853 újoncot sikerült toborozni a 10. honvédzászlóalj számára, ami országos szinten is kiemelkedő sikernek számított. A nyár jelentős része fegyver és felszerelés gyűjtésével telt a megyében, ám amikor augusztus 13-án Batthyány miniszterelnök elrendelte az önkéntes mozgó nemzetőrség felállítását, Szabolcs ismét példás gyorsasággal reagált. Augusztus 23-án döntés született egy teljes, zömmel saját felszerelésű zászlóalj kiállításáról, szeptember 10-én Nagyállóban már fel is esküdött az új alakulat (a későbbi 48. honvédzászlóalj). Miután a horvát haderő támadása miatt szeptember 14-től megkezdődött a honvéd tömeghadserg létrehozása, Szabolcsnak összesen 3471 főt (127 ember után 2 újoncot) kellett kiállítania. Ez novemberre nagyjából sikerült is; sőt, más alakulatok kiegészítése mellett egy teljesen új zászlóaljat is sikerült felállítani. 1849. eleje a meglévő alakulatok kiegészítésével, felszerelésével és ellátásával telt, míg végül április 24-én újabb 50 000 fő kiállításáról döntött az országgyűlés. Ebből a vármegyére 868 fő jutott, és bár egyre nehezebb körülmények között, de június 21-ig 53 fő kivételével ezt a kontingenst is sikerült felállítani. Többre már nem jutott idő: a cári orosz csapatok június végén elérték a megye területét. A szerző zárásként megállapítja, hogy Szabolcs népességének kb. 2,3 %-a szolgált a honvédség alakulataiban, amely országos viszonylatban kiemelkedőnek számít; a néhol „száraznak” tűnő adatokat pedig személyes sorsok felvillantásával oldja.

A második fejezetben *Kedves Gyula* a szabadságharc hadseregének szabolcsi katonáival foglalkozik. A szerző először röviden összefoglalja a magyar honvédség megszervezésének történetét, illetve bemutatja, hogy az új hadsereg alkotóelemeit képező egykori cs. kir., illetve honvéd, önkéntes és önkéntes nemzetőr alakulatok milyen részarányban álltak/állhattak szabolcsiakból, majd a tábornoki, törzs-, fő-, és altiszti karból hoz jó néhány példát kiemelkedő szerepet vivő szabolcsi tisztekre. Ezt követi a szabolcsi vonatkozású alakulatok felsorolása és rövid történetük. A cs. kir. 39. (Dom Miguel) soryalozegred mindhárom zászlóalja és gránátos osztálya is itthon harcolt, és mind a Délvidéken, mind északon, mind a főhadszíntéren megállták a helyüket. Hasonlóképpen kiválóan harcolt a cs. kir. 6. (Württemberg) huszárezred, akik Komárom védelmében, illetve Erdélyben tüntek ki. Bár alapvetően erdélyi kiegészítésű volt a cs. kir. 62. (Turszky) gyalogezred, 1848 nyarán számos szabolcsi legényt kapott; I. zászlóalja Komáromban, II. zászlóalja a Bácskában vívtékedett. A 10. honvédzászlóalj a honvédség egyik „alapzászlóalja” közé tartozott, amely a Bánátban és Buda ostrománál tűnt ki. Az önkéntes mozgó nemzetőrzászlóaljból alakult 48. honvédzászlóalj a honvédség egyik legjobb alakulata lett; zászlójára megkapta a III. osztályú katonai érdemrendet. A tömeghadserg felállításának kezdetén alakult 28. honvédzászlóalj mindenütt jól megállta a helyét, ám ez már nem mondható el a 43. és 139. honvédzászlóaljakról, vagy az 5. (Radetzky) huszárokról. Ezt a részt az egyéb huszár-, tüzér-, illetve műszaki alakulatokhoz kerülő szabolcsi legényekről szóló összegzés zárja le.

A harmadik, egyben a legnagyobb rész a tulajdonképpeni „aranykönyv”. Ahogy ennek előszavában *Bene János* is leírja, ez nem a korabeli avatójegyzékek beosztását követi, hanem csak a fontosabb adatokat tartalmazza (név, avatás éve és napja, életkor, vallás, mesterség, polgári állása (nős, családossal), magasság (láb, hüvelyk, vonal), szolgált-e korábban, illetve a „megjegyzés” rovat).

Maga a táblázat a megye korabeli járásaira bontva településeiként tartalmazza az ott sorozott újoncokat, nemcsak a honosakat, hanem a máshonnan származó, de ott a hadseregbe jelentkezőket is. A helységek között vannak eltérések: van, ahol a háború végéig maradt újonchátralék, míg másutt a szabottnál több embert is kiállítottak. A Szabolcsban sorozás alá került kb. 5000 főből hozzávetőleg 4000 nevét és adatait ismerhetjük itt meg; közülük kb. 1600 esetben azt is, hogy melyik alakulathoz kerültek. Az adatsorok egyrészt segítik a helytörténeteseket és hagyományőrzőket, másrészt az 1848-as honvédsereget érintő szociológiai kutatásoknak is komoly forrásbázist biztosítanak. Az egyszerű szemléltető számára mégis talán a „megjegyzés” rovat a legérdekesebb, hiszen itt nemcsak arról tájékozódhatunk, hogy az illető önkéntes vagy sorozott, esetleg mást helyettesítve került a hadseregbe és melyik alakulathoz. Sok esetben ugyanis kifejezetten személyes információkhoz juthatunk: például a vármegye személyes ajánlásairól, amivel tisztnek vagy altisztnek ajánlja az illető újoncot; esetleg arról, hogy saját felelősségére sorozták be a korábban (pl. Debrecenben) elutasított honfit. De olvashatunk itt olyan önkéntesről is, aki „fogadópenzét” a haza javára ajánlotta fel, és persze olyanról is, aki azért állított maga helyett újoncot, „hogy reája a katona sors húzása soha ne jöjjön”. És előfordulnak itt olyan „családcentrikus” újoncok is, akik feleségüket is vinni akarták a háborúba... Az adattáblázatok monotonikus sorát helységenként az adott falu/város kiemelkedő katonai személyiségeinek képe és rövid életrajza, illetve az ottani 48-as honvédelemlékművek, valamint honvédsírok képei teszik könnyebben „fogyaszthatóvá”.

A számos színes képpel, grafikával díszített, kiváló minőségű kiadványt forrás- és irodalomjegyzék, illetve helységnévmutató zárja.

A műben, mint minden kiadványban, előfordulnak kisebb hibák, tévesztések és elírások is. A lagerdorfi (strázsai) ütközet nem 1848. november 7-én (36. o.) vagy 11-én (146. o.), hanem 9-én volt. A 6. (Württemberg) huszárezred 1849. június 16-án Zsigárdnál valóban sikeresen, „halálmegvető bátorsággal” rohamozta meg a cs. kir. tüzérséget, de az összecsapás második felében éppen az ő cs. kir. vértesek előli megfutásuk okozta az ütközet elvesztését (36. o.). A 10. honvédzászlóalj nemcsak 1848. december közepétől Damjanich vezetésével, hanem már hónap elején, Vetter alatt is komoly harcba került Tomasevác december 5-i ostrománál (36. o.). A fenti zászlóaljnak 1849. június 26-27-én nem kettő, csak egy százada szakadt el a zömtől (37. o.), és a Kmety-hadosztály többi alakulatához hasonlóan valójában a 10. honvédzászlóalj is lekéste a július 14-i kishegyesi ütközetet (37. o.). A cs. kir. 62. (Turszky) sorgyalozezred I. zászlóalja nem oszlott fel teljesen (38. o.), hanem testületileg átlépett a honvédségbe; ők alkották az újjáalakított 18. honvédzászlóalj alapját. A 48. honvédzászlóalj nem 1849. június 20-án Perednél (38. o.), hanem 21-én Királyrévnel aratott sikert a cs. kir. gránátosokkal szemben. A 28. honvédzászlóalj 1849. január 19-én nem a 9. honvédzászlóalj mellett harcolt Versecnél (39. o.), hanem önállóan. A 43. honvédzászlóalj nem tartozott az Asbóth-hadosztály állományába (41. o.), így nem is harcolt 1849. április 11-én Kőbányánál (a Közlöny hivatkozott részében nyomdahiba van: nem a 43. és 69., hanem valójában a 49. és 63. honvédzászlóalj vettek részt az összecsapásban). A 46. honvédzászlóalj nem szolgált az észéki erődben (58. o.). A kassai ütközet 1849. január 4-én és nem 5-én volt (59. o.). A cs. kir. 10. (Vilmos) huszárezred századai Galíciában és nem Bukovinában állomásoztak (92. o.). Jelics József főhadnagy 1848. november 14-én Prellenkirchennél őrzőjáratával nem egy század (259. o.), hanem csak egy szakasz cs. kir. gyalogost szórt szét. Végezetül Újfehértó korabeli lakossága aligha csak 1710 fő volt (266. o.), ha a (127 fő után 2 újonc) kivetés szerint 142 főt kellett kiállítania.

A fenti megjegyzések ellenére a recenzens csak ajánlani tudja minden, a részletek iránt érdeklődő szakmabelinek és a szélesebb közönségnek ezt a nagyon szép kiállítású kötetet, és reméli, hogy a jövőben a többi megye 48-as újoncnévsorai is kiadásra kerülnek, amelyek komoly segítséget jelentenének, különösen a helytörténetesek és a családfakutatók számára.

Kemény Krisztián

JACEK BŁOŃSKI

PRZEMYŚL. TWIERDZA NIEZDOBYTA PRZEMYŚL*(Magyarul: A bevehetetlen erőd, Przemysł. Projekt Plus, Winiary, 2011. 326. o. ISBN 978-8-3932-1652-9)*

Bár Magyarországon is egyre kevesebben tudják, miben rejlik a magyar ember számára kiejthetetlen nevű város, Przemysł fogalma, az érdeklődés iránta még könnyen felkelthető.

Az I. világháború kitérésének közelgő századik évfordulója, amely magában hordozza Przemysł meg-megújuló ostromainak, védelmének, elestének centenáriumát is, kínálkozó alkalma a megemlékezéseknek. A megemlékezés akkor maradandó, ha gondolkodással, empátiával párosulva hat a tudatra. Abban biztosak lehetünk, hogy az elkövetkező két esztendőben Przemysłról, „Magyarország várkapujáról” sok szó esik majd. Fel kell készülni a nagyközönség fel-fellobbanó – történelmi zarándokutakkal is társuló – kíváncsiságának kielégítésére. Erre alkalmas Jacek Błóński könyve.

Jacek Błóński, a Przemysł-földi Nemzeti Múzeum munkatársa közel kétszáz, részben tudományos- népszerűsítő cikket szentelt Przemysł és erődrendszere, valamint környéke történetének. A *Przemysł. A bevehetetlen erőd* című könyv sajátos cikkfüzér, amely időrendisége, tematikai ciklizáltsága révén jó áttekintést ad az erődrendszer históriájáról az 1850-es évek első harmadának végétől az 1920-as évek elejéig.

A két részből álló kötet alfejezetei önálló írásokként is kerek, lezárt történeteket tárnak elénk. Ezek mindegyike Przemysłre, az erődre, a városban és az erődrendszerben zajló életre vonatkozik, s persze nem nélkülözi a szenzációt sem. Ez persze nem véletlen, hiszen a néhány évtized alatt lakosságát megsokszorozó város annak köszönhette a Monarchiában is kivételesnek számító fejlődését, hogy az őt övező harminc-negyven kilométer átmérőjű körben épült meg Európa Verdun melletti legnagyobb erődrendszere. A több évtizeden át folyó munka a szenzációterméshez is megtermékenyítette a talajt. A *Nagy hadgyakorlatok* (Wielkie manewry) című első fejezetből megtudható, hogy az 1896-os hadgyakorlatkor az új híradó, megfigyelési és tűzvezetési módszerek kipróbálása során az egyes erődök ellenálló-képességét is ki akarták próbálni. A X-es számú orzechowcei erődre 120 éles tüzérségi löszert lőttek ki. Az egyik lövedék, miután megsemmisítette a telefonkapcsolatot, a bizottság tisztjeit olyannyira elvágta külvilágtól, hogy a megsérült ajtón nem tudtak kijutni a szabadba. Közben továbbra is hullott rájuk az aknagránát. Mire minden elcsendesedett, s a katonák nagy nehezen ki tudták kívülről nyitni az ajtót, Karol Dohalek százados teljesen megöszült.

A következő fejezet, *A mi főhercegünk* (Nasz arcyksiążę) békésebb témát dolgoz fel. Azt, hogy az 1897 és 1901 között a 47. przemysłi gyalogezredben szolgáló Ferdinánd Lipót főherceg nemcsak katona, hanem zeneszerző, mi több hősszerelmes is volt. A Galgóczy Antal tábornoknak ajánlott indulóját az ezredzenekar eljátszotta, s kottáját a nagyközönség számára kiadta. Ennél persze érdekesebb, s következményeiben sem elhanyagolható tény, hogy szerelme, Wilhelmina Adametz kedvéért lemondott főhercegi titulusáról azért, hogy feleségül vehesse. Hitvesével már Leopold Wöllfling néven telepedett le Svájcban. Az életre szólónak ígérkező szerelem azonban néhány év múlva kihuny, s a volt főherceg két újabb sikertelen házassági kísérlet után Berlinben halt meg 1935-ben mint kereskedő.

A következő fejezet – *Ábrahám tragikus szerelme* (Tragiczna miłość Abrahama) – szintén Ámor körül forog. A 10. aknavető ezred egyik katonája, Abraham Gartner 1911. május 24-én agyonlőtte a vele szakítani akaró jegyesét Hanetát, majd magával is végzett. Az ilyen jellegű dráma persze a katonaságnál nem mondható rendkívülinek. Annál inkább az *Przemysłi erődrendszer léghajói* („Podniebne statki” Twierdzy Przemysł) című fejezetben tárgyalt történet, melyből megtudhatjuk, hogy a léghajók milyen szerepet játszottak az erőd történetében. A levegőbe emelkedő tüzérségi megfigyelőpontok nélkül ugyanis nem lehetett felszámolni az orosz ostromútegeket. Vagyis a léghajók elengedhetetlen feltételei voltak az osztrák–magyar útegek, köztük a 305 milliméteres tarackok eredményes működésének.

A könyv három fejezetet is szentel a kémtevékenységnek, a hírszerzésnek és az elhárításnak. Nem véletlenül. Przemysł mágnesként vonzotta a kémeket és a szabotőröket. A kémek közül persze

az osztrák–magyar hadsereg „üdvöskéje”, Alfred Redl a leghíresebb, akit már 1900-ban századosként beszervezett az orosz katonai titkosszolgálat, miután leleplezte homoszexuális vonzalmát és pénzt igénylő szvenvedélieit. (Többek között a luxusautók iránt.) Redl a przemysli erődtímnyre vonatkozó anyagok kijuttatásával is helyrehozhatatlan károkat okozott az osztrák–magyar hadseregnek, amelynek – ugyancsak Redltől megszerzett – Szerbia elleni felvonulási terveit Moszkva időben átadta Belgrádnak. (Ez is hozzájárult a Monarchia Szerbiában elszenvedett katasztrofális vereségeihez a hadüzenet utáni első hónapokban.)

A kémtörténetek az I. világháború kirobbanásával és galíciai fronteseményeivel folytatódnak. Az orosz csapatok villámgyors győzelmeik nyomán már szeptember 19-én elérték a Przemysli erődöt, amelyet néhány nap múlva szoros ostromgyűrűbe fogtak. Ennek nyomán vívott magányos ütközetet Kosiński őrmester, aki néhány katona kíséretében megpróbált postaküldeményrel átkelni az ostromgyűrűn. A másik őrmester, akinek hősiességét külön fejezetben – *A hős őrmester* (Bohaterski feldwebel) – mutatja be a szerző, Fedor Prohaska. Alakjának megidézésével az Błoński kimondott célja, hogy bebizonyítsa: hamis az a csehekről rajzolt általános kép, hogy az I. világháborúban mind gyávák lettek volna.

A szerző külön fejezetet szentel Przemysl magyar védőinek: *A przemysli oroszlánok – „Magyarország várkapujának” védelmezői* (Lwy przemyskie – obrońcy „Bramy Węgier”). Ebből kiderül, hogy Przemysl az itt nagy számban szolgáló honvédek révén magyar városnak is számított, s vázlatos képet kapunk a honvédek helytállásáról a két ostrom hónapjaiban. *A titokzatos archívum* (Tejemnicze archiwum) folytatása az előbbi fejezetnek. Azt mutatja be Błoński olykor a misztikum mázát is használva, hogy Péterfalvi Molnár Elek ezredes és tisztársai miként mentik meg a magyarokra vonatkozó dokumentumok egy részét – Kusmanek várparancsnoknak a minden irat megsemmisítésére kiadott parancsával dacolva. Błoński Molnárék akcióján kívül Gyóni Gézáról is ír, s idézi a *Csak egy éjszakára küldjétek el őket...* című híres versét.

Az első részt lezáró fejezet – A „San Rideau” erőd kísértete (Upiór fortu – „San Rideau”) – inkább a kötet végére kívánczozna. Ugyanis annak a két orosz tisztnek hátborzongató sorsát ismerteti, akik az erődtímnének felrobbantása után az egyik erődtímné romhalmazában rekedtek. Az egyik tiszt, Novikov két év után öngyilkos lett, a másikuk naplójában leírta, hogyan hunyt ki benne nyolc éven át tartó pokoli kényszerfogsága alatt a remény. A túlélésre egyébként az adott lehetőséget, hogy a romok egy élelemiszerraktárat is maguk alá temettek. Amikor a naplóíró földig szakállas, kísértetszerű lényére rábukkantak, s kórházba vitték, már csak pár óráig tudták életben tartani.

A könyv második része Przemysl ostromának három szakaszát írja le. Ennek fejezeteiben nagyobb szerepet játszik az események tudományos népszerűsítő áttekintése, s kisebb hangsúly helyeződik az egyéni sorsokra. Przemysl ostromának első szakasza 1914. szeptember 26-tól október 9-ig tartott. Az oroszok 91 786 katonával és 1331 ágyúval rendelkeztek. Az osztrák–magyar hadsereg Przemyslt védő erői 131 000 embert, 21 000 lovat számláltak, de Błoński szerint – igazi harcértékűnek csak a 23. honvédhadosztály volt mondható. A második ostromzár november 5-től az erődrendszer 1915. március 22-én történt feladásáig tartott. A szerző aláhúzza, hogy Przemyslt az éhség készítette megadásra.

A második ostromzár is két szakaszra osztható. 1914 decemberében, részben annak hatására, hogy Limanovától a Dunajec vonaláig szorították vissza az orosz erőket, a körülzárt erődrendszerből is kezdeményeztek kitoréseket. 1915 januárjában és februárjában azonban, mint ahogy erről külön fejezetben szerezhetünk tudomást, az éhező helyőrség pusztán az erőd védelmére, megtartására szorítkozik. Az éhség leküzdésére 1914. december 23. és 1915. január 5. között hétezer lovat öltek le (ami ellen a magyarok is tiltakoztak). 1915. január 1-jén az erőd védelmét papíron 127 188 katona látta el 14 456 lóval. A lovak megölése kapcsán az a vicc született, hogy a védők olyanok, mint a trójai görög hősök. Azzal a különbséggel, hogy míg a derék görögök a ló hasában bújtak meg, Przemyslben a lovak kerültek a katonák hasába. Február közepén újabb 3500 ló megölését engedélyezték, ami március 27-ig biztosította az élelmet a katonáknak és a lakosoknak.

Az éhség mellett a dezertálás is gyengítette a védők erejét, valamint az, hogy Kelet-Galícia rutén (ukrán) lakossága felszabadítóként fogadta a benyomuló cári hadsereg katonáit. (A cár iránti reményeket az orosz hadsereg Magyarország elleni intervenciója lobbantotta fel 1849-ben.) Így az erődrendszeren belül és kívül minden rutén gyanússá vált, s ez gyakran véres, olykor igazságtalan megtorlást váltott ki a védők részéről. Ilyet a szerző többet is ismertet.

Az osztrák–magyar hadseregből persze nemcsak rutének és csehek dezertáltak, hanem magyarok is. Błoński ismertet egy esetet, amikor Tamássy tábornok – tisztjeinek nyomására – kénytelen megkegyelmezni egy azelőtt hősiesen harcoló dezertőr honvédeknek.

Az erődrendszer feladására március 22-én került sor. Az előző napon ellőtték a tüzérség lőszerkészletét, tönkretették a fegyvereket, majd felrobbantották az egyes erődöket. Miközben 117 000 altiszt és közlegény, valamint 2500 főtiszt és törzstiszt vonult fogságba – jelentős részben magyarok – az orosz hadsereg az épségben maradt városon kívül csak a romhalmazzá vált erődöket tudta megszállni.

Ez utóbbinak köszönhetően a harmadik, immáron német és osztrák–magyar ostromzár csak két és fél hétig tartott. Przemysl a golicei áttörést követően június 3-án szabadult fel. A bevételért 6500 embert veszítő központi hatalmak június 6-án díszszemlét tartottak, miközben a várostól keletre még dörögtek a fegyverek.

Jacek Błoński munkájához kizárólag lengyel nyelvű szakirodalmat, dokumentumgyűjteményeket, emlékiratokat használt, gazdagon merítve a korabeli przemysl-i sajtóból is. Írásai színesek, izgalmasak. Beavatják az olvasót a város hetvenéves – s ezen belül kiemelten az I. világháborús – történetébe. A könyv lefordítását megfontolandónak tartom. A korszak és a város iránt érdeklődő magyar olvasó, de a korszakkal foglalkozó történész is haszonnal forgathatja.

Kovács István

TRAIAN SANDU

UN FASCISME ROUMAIN. HISTOIRE DE LA GARDE DE FER

(Perrin Paris, 2014. 494 o. ISBN 978-2-262-03347-7)

Aktuális könyvet írt a Vasgárdáról Traian Sandu, a Sorbonne tanára. Művének főcíme *Egy román fasizmus* – határozatlan névelővel; azért pontos a cím, mert több fasiszta mozgalom közül éppen a Vasgárda, másképpen a Szent Mihály Arkangyal Légio vált történelemformáló erővé. Nemcsak egy az európai fasizmusok közül, hanem a német és az olasz után a legjelentősebb. Ebben van valami rejtélyes, hiszen 1937 decemberében az *Angyali üdvözlés* című lap okkal hirdette: „Öten voltunk” – „Egymilliónyan vagyunk” – „Az egész ország leszünk”. A múlt és jelen idejű állítás igaz, a prófécia viszont nem vált valóra, bár – egy időre – hatalomra jutott a Mozgalom, igaz, azután, hogy vezérkarát lefejezték, s a kormányzásban való négy hónap részvétel után likvidálták. Hogyan történt?

Traian Sandu a Légio alapításától a kormányba kerülésig követi a fejleményeket, a legionárius doktrínát, a vezér karizmatizálásának technikáit, a mozgalom szervezetét és társadalmi bázisát elemzi, a legionárius kormányzást és annak csődjét, a mozgalom újabb üldöztetését, hordozóinak utóéletét mutatja be. Az interpretációs keret kialakításában elsősorban Roger Griffin szemléletére alapozott: a fasizmus palingenetikusan ultranacionalizmus, valamint többször is hivatkozik Roger Eatwell karizma-felfogására. A téma feltárása során Traian Sandu minden eddigi monográfiánál nagyobb levéltári anyagot mozgat meg. Teheti ezt azért, mert időközben Ioan Scurtu irányításával nyolc kötetnyit válogattak a levéltári forrásokból. Igaz, a Codreanu-peranyagban található iratokból nem közöltek forrást, és ezt Sandu sem nézte át. Hiányolom Ioan Hudiță, Maniu bizalmasának naplóit, amelyek közül egyet sem említ, és C. Argetoianu naplóiból is többet lehetett volna idézni (igaz, utóbbi inkább csak szórakoztat a maga gunyoros helyzetmegítéléseivel). Ugyanakkor kétségtelen, hogy eddig ez a legteljesebb és legkorszerűbb Vasgárda-monográfia, nincsenek benne sánda kiszólások.¹

¹ Mint például az egyik 1997-es – valóban nagy anyagot megmozgató – monográfiában, amelynek szerzője Codreanu egyik felmenője, Agafia, apai nagymama magyarságával magyarázza Codreanu vérengző természetét: *Zamfirescu Dragoș*: Legiunea Arhangelul Mihail. București, 1997. 52. o.

Kétségtelen, hogy a főszereplő, Corneliu Zelea Codreanu, a „Kapitány” nélkül elképzelhetetlen a mozgalom sikeressége. Rejtélyes alak, keveset tudunk róla. Elsősorban csak azt, amit saját magáról elárult. Hagiográfiája hatalmas, de nem készült róla megfelelő színvonalú életrajz, melynek elsősorban a forráshiány az oka. A kortársak közül egykori iskolatársa, Petre Pandrea gyűrűközött neki, hogy életrajzot – melyből a továbbiakban bővebben idézek – írjon róla, először a háború után, aztán a börtönben, ahol volt alkalma legionárius cellatársaival eszmét cserélni. Bár a börtönben nőről nem illett, sőt – íratlan törvény szerint – tilos volt beszélni, a Kapitány öccse, Cătălin és egyik közeli munkatársa, Victor Vojen elpletykálta, hogy Victor Silaghinak viszonya volt a Kapitány feleségével. Összehívták a legionárius becsületbírósgát, amely még meg akarta ölni Silaghit, mert „a csúnyácska ribanc” besározta a Kapitány eszményeit. A tett rossz fényt vetett volna a Mozgalomra, az ügyet eltussolták. Pandrea szerint a botránynak és annak, hogy Ioan I. Moța a Kapitány nővérét, Iridentát már úgy vette feleségül, hogy azt A. C. Cuza, az antiszemitizmus prófétájának a fia már teherbe ejtette, nem maradt következmények nélkül: „Ezek az erotikus kalandok a nemzeti politikában katasztrofális szerepet játszottak, beteges személyiségeket dinamizáltak, és beteges ideológiai irányzatokat hoztak létre, amelyekben a bosszúvágy az elleplezett reménytelenséggel félelmetes és szörnyű robbanásokhoz vezetett.”

Az ehhez hasonló történeteket elhagyva további sikamlós területre jutunk. A fasiszta vezérek jellemzésénél óvatosan kell fogalmazni, a pozitív tulajdonságaikról szóló megnyilatkozásokat nem szívesen említjük, vagy csak megszorításokkal, nehogy részre hajlás legyen a vád. Sandu is kerüli a verifikálhatatlan történeteket, felfogását tökéletesen tükrözi munkája első fejezetének címe: *Codreanu, a háborús nosztalgia által színéváltozott középszerűség: miként gyártanak karizmatikus főnököt*. A méltányosság kedvéért hozzá lehet tenni, hogy a Kapitány első sorban önmaga valószínűleg meg saját magát. Hozzá lehet tenni, hogy az említett Pandrea egykori iskolatársát – iránta való gyűlöletét is megvallva – korlátoznak, tanulni nem akaróknak, mániákusnak, mozgáskényszeresnek tartotta, ugyanakkor mindenekelőtt jó szervezőnek, aki a játékokban nem ügyességével, hanem szenvedélyességével tűnt ki, és állt az egymással versengő diákcsoportok élére. Sandu jelzi, hogy Codreanu 18 éves korában elvégezte a botoșani-i katonaiskolát, de minősítését már nem idézi. Ebben egyébként az szerepel, hogy nagyon jó őrmester lesz; a minősítő elővigyázatosságára jellemző továbbá, hogy e ténnyel úgy állította be az egyik – egyébként kiváló – munka, hogy nem minősítették tábornokságra alkalmasnak.² Nem tudjuk azt sem, hogy 18 éveseket hogyan szoktak már előre „tábornokságra minősíteni”? Kérdés az is, hogy miért nem folytatta katonai tanulmányait, miért tanult inkább jogot, ő, aki a jog fölé helyezte magát. Vajon azért, mert a katonai hierarchiában nem tűrte saját alárendeltségét? A minősítésből mellőzött tények az idézett műből: „nagyon intelligens”, magatartása példás, vérmérséklete szangvinikus, jelleme szelíd. Pandrea szerint lelki sérülések érték ki – ez nem jellemezte a fasiszta vezéreket, akik amúgy rendkívül szívélyesek tudtak lenni magánkörben, ahogy Codreanu is. Egy példa: 1938 elején három óras interjút adott annak az angol zsidó újságírónak, akit bukaresti zsidó ismerősei óvtak attól, hogy felkeresse a zsidófaló gyilkost. Aggódtak életéért, de Codreanu nagyon barátságos volt, miközben kifejtette: „Meg kell semmisítsük a zsidókat, mielőtt ők semmisítenek meg minket,” és ezért „az utolsó zsidónak is el kell hagynia az országot”. Azt is elmondta, hogy hatodik érzéke van ahhoz, hogy bárhol megismerjen egy zsidót, és ilyenkor elfogja valamiféle borzalom. „Szeretem Önt” – mondta neki, adott neki egy képet, és miután megjelent az interjú, könyvét e szavakkal dedikálta neki: „Sok szeretettel korrekt újságírói magatartásáért”. Ezek után jogosan jegyezte meg az újságíró: nem tudja megfejteni „a zsidóverő gyilkos” irányában tanúsított „barátságos magatartás rejtélyét”. A nagyobbik rejtély, hogy a Kapitány meg volt elégedve az interjúval, amit némi borzongás nélkül ma aligha lehet olvasni.³

Visszatérve a monográfiára, Sandu mellőzi az ehhez hasonló történeteket, a vezéri karizmát állítja előtérbe. Ez ma a faszizmus-irodalom kedvenc vesszőparipája: korábban is éltek a Max Weber által felvetett fogalommal. Amikor Ion Negoițescu, a mozgalomból kiábrándult és kigyógyult irodalmár az ugyancsak kiábrándult és kigyógyult másik irodalmárt, Ion Chinezcut arról faggatta,

² Francisco Veiga: *Istoria Gărzii de Fier 1919–1941*. București, 1993. 51., 324. o.

³ A. L. Easterman: *King Carol, Hitler and Lupescu*. London, 1942.

hogy Codreanu írásainak kínosan alacsony színvonal mellett miként képzelhető el, hogy olyan gondolkodók, mint Eliade, Cioran, Noica „a Kapitány ideológiájának áldozataivá váltak”, ez volt a válasz: a karizma. Nagy-Talavera Miklóst, a magyar zsidó gyermeket annyira megbabonázta a lovas Codreanu jelenése, hogy később még a karizma szót sem tartotta megfelelőnek a Kapitányból áradó varázserő jellemzésére. Sandu a historiográfiai liturgiának megfelelően módszeresen használja a karizma kifejezést, s még bonyolítja is. Például Codreanút idézi, aki szerint nem programokra van szükség, hanem emberekre: „Programokat kerestek? Azok a sokaság valamennyi ajkán találhatóak. Inkább embereket keressetek.” – A kommentár: „A karizmatikus alkímia kontextusában nem lehetne jobban kifejezésre juttatni a társadalom várakozásai és a fasiszta főnök ajánlata közötti ideológiai képzetet.” – Ezzel megint csak egy rejtélyhez értünk, hiszen karizma, alkímia rejtélyes jelenségek. Nichifor Crainic, aki kezdetben Codreanu egyik mentora volt, majd a királynak és Antonescunak is propagandaminisztere, kommunista börtönök lakója, végül a külföldi románok megnyerését célzó nacionalista kommunista propagandaportal munkatársa, úgy emlékezett, hogy a fiatalokat nem is érdekeltte, mit mond a Kapitány, mondván, eszméik nekik is vannak, csak látni akarták Őt és hinni benne. Míg Mussolini és Hitler maguk teremtették meg a nacionalista pszichózist, Codreanunál fordítva történt, ő ennek a lelki állapotnak a terméke lett. „Ereje a kiontott vérben és a hallgatásban rejtett,” mert „ha beszélt, olykor mondott valamit, de ha hallgatott, akkor mindent elmondott.” – Megvallom, néhány ilyen idézetet szívesebben láttam volna Sandu szövegében, mint a sok okfejtést a karizmáról. Ugyanakkor találó Sandunak az a kitétele, hogy a fiatalok tömegei a gazdasági és társadalmi kilátástalanság előtt a karizmatikus hipnózisba menekültek. Sandu könyvében megvan az egészséges egyensúly a tényközlés és a karizmára, valamint a palingenezisre utaló okfejtések között.

A tények dokumentumai elsősorban a titkosrendőri jelentések és Codreanunak, valamint híveinek a megnyilatkozásai. A mozgalom saját iratanyagát többször is megsemmisítette. Csak az maradt meg belőle, amit a nyilvánosságnak szántak. Igaz, a titkosrendőri jelentések informátorai Codreanu belső köréhez tartoztak, de ezt valószínűleg maga a Kapitány tudta a legjobban, és az esetek többségében maga üzent nekik. Nem egyszerűen csak szónoki képességeinek a hiánya magyarázza tehát a hallgatás kultuszát. Jellemző, hogy csak egy rövid hangfelvétele ismert, a többi megsemmisítették.

Codreanu valójában a tettek embere volt. A világháború utáni jászvásári kommunista tüntetések letörésében tűnt fel, majd az 1922–23-as antiszemita diáktüntetésekben. Majd miután Románia alkotmányba foglalta az állampolgári egyenlőséget, és ezzel emancipálta a zsidókat, ezt megtorlandó, Codreanu mintegy ötdömögával merényleteket célzó összeesküvést szőtt miniszterek és zsidó rabbik ellen. Igazában Ioan I. Moța volt a szervezkedés lelke, és miután börtönbe kerültek, ő akarta lelőni az árulót, aki egyébként csak elfecsegte, hogy mire készülnek. Moța, a papfű legnagyobb sajnálatára, csak megsebesítette áldozatát. Codreanunak pedig bizonyítani kellett, ha az élen akart maradni. És bizonyított: lelőtte a jászvásári rendőrfőnököt, akit zsidóbérencnek tekintettek, mert keményen megtorolta a zsidóellenes kihágásokat és Codreanút is elverte. Paradox módon ezzel a tettével vált országos hőssé. Sandu szerint több mint 19 000 ügyvéd ajánlkozott a védelmére – az adat Codreanu önéletrajzából való –, csakhogy a védő kifejezés félrevezető, mert az valójában védelemre jelentkező tanút jelent. Eleve összesen 14 000-re rúgott az ügyvédek száma egész Romániában, s a 19 000-es szám még tanúnak is sok. Kétségtelen, a tett megalapozta az immár 25 éves ifjú karizmáját, aki maga is az ügyvédi mesterséget választotta, bár csak ritkán gyakorolta azt. Az A. C. Cuza vezette antiszemita Nemzeti Keresztény Önvédelem Ligájának lett a tagja.

Sandu szerint Codreanu és Cuza a zsidókérdésben hasonlottak meg. A hagyományos felfogás a kérdésben talán közelebb áll a valósághoz. Codreanu paramilitáris szervezetet akart, Cuza nem akart konfliktusba kerülni az államhatalommal. Elég volt bejutnia a parlamentbe, és ott szellemeskedni. Egyetemi tanári és képviselői fizetéséből nagyon jól élt, akadémikus is lett, bár tudományos munkássága összeplagizált, közgazdaságának minősített – antiszemita – fércművekből áll, teológija pedig az *Őszösvetség* és Jézus zsidóságának tagadásából. Hogy megszabaduljon Codreanutól és Mojtától, némi pénzzel Grenoble-ba küldte őket tanulni. Moța doktorált, de Codreanunak nem ment olyan jól, haza szólította a harci helyzet.

1927-ben megalapították a Szent Mihály Arkangyal Légiót, melynek a Vaszgárda 1930-tól más szélsőjobboldali csoportokat is felölélő fedőszerve lett volna. Végül a kettő összeolvadt. Pandrea szerint a verekedésektől terhes román közéletben a minőségi fordulatot a gárda tette meg: „a bottól

a revolverig.” Csakhogy nem vaktában lövöldöztek. Igaz, Nicolae Totu lelőtt egy zsidó diákot, aki kifogásolta, hogy egyik tanára megalázza a zsidó diákokat. Emil Șiancu lelőtte Tischler Mórt, mert az – úgymond – elrabolta a románok erdeit. Ezek az elemek hamar meg is találták aztán helyüket Codreanu mellett. Talán érdemes lett volna az eset kapcsán bőven kitérni arra, hogy a „keresztény” diákok nagyváradi országos kongresszusuk alkalmával 1927-ben miként verték szét a zsinagógát, dúltak fel boltokat, nem is beszélve egyéb tetteikről. Codreanu figyelte és tanulékony volt, észrevette, hogy a látványos botrányokozás nem lehet hatékony eszköz céljaik eléréséhez. Hiszen az ügy nemzetközi megütközést keltett, ami mellett csekély elégtétel lehetett, hogy az ellenzéki román sajtó a liberális kormányt vádolta a diákszenvedélyek kanalizálásával. Codreanu a továbbiakban ehelyett a felvonulásokat választotta, olyan szegény vidékeken, ahol antiszemita propagandával lehetett fel-tűnést kelteni.

A messianizmus légkörének kialakítása a helyzethez mérten tökéletesre sikerült. A forgatókönyv a következő volt: a legionárius lovasok egy-egy faluban összehívták az embereket, és közölték, hogy „mindjárt jön, akinek jönnie kell”. És Codreanu jött, fehér lovon, hallgatagon, legfeljebb olykor mondott egy-két mondatot. Igazán akkor hatott közönségére, ha hallgatott, miután a prefektus megtiltotta neki a beszédet. Valós történet, hogy Codreanuval az élen lovasok vonultak fel, akiknek mellére fehér keresztet varrtak – mindezt Vaida Voevod, a Maniu kormány belügyminisztere engedélyével. – Vaida tárgyalásokat folytatott is Codreanuval, mert a Vasgárdát alkalmasnak tartotta antikommunista erődemonstráció fitogtatására, és úgy vélte, hogy az irányukban tanúsított engedékenységgel saját befolyása alá tudja vonni a szervezetet.

1931-ben néhány legionárius bekerült a parlamentbe. 1933-ban a kommunisták komoly sztrájkokat szerveztek, Codreanu felkarolta a munkások követeléseit. A Vasgárda, miután komolyabb értelmiségiek is csatlakoztak, már nagyobb erőként jelenhetett volna meg a parlamenti választásokon, ha a liberális miniszter, Ion Duca be nem tiltja a szervezetet. – Válaszként lelőtték őt. Codreanu megúsza a felelősségre vonást, még idejében elrejtőzött; majd a hadbíróság felmentette. A királynak, bár nagyon megijedt az eset kapcsán, jól jött a gyilkosság, mert Ducát gyűlölte, és utána maga is megpróbálta lekenyerezni a Gárdát. Hagyta, hogy fedőpártot alapítsanak *Mindent a Hazáért* névvel, hagyta, hogy kiépítsék hálózatukat, amit aztán végül is betiltott, mert kiderült, hogy Codreanu egyfajta valóságos ellentársadalmat épített ki. A király anyagilag támogatta a marosvásárhelyi diákkongresszust azzal a feltétellel, ha zsidó származású élettársa elleni fenyegetésekkel felhagy. – Nem tették. Viszont a Vasgárda egyre fenyegetőbb erővé vált. Két harcosa életét vesztette Spanyolországban – temetésük országos diadalúttá sikeredett. És ami a legsúlyosabb politikai lépés volt, a király felajánlotta Codreanunak a miniszterelnökséget, cserébe a kapitányi tisztért. A „tranzakció” aztán mégsem jött létre, a király fő kapitalistája, Malaxa szerint ezzel aláírta halálos ítéletét. Sandu szerint amíg Hitlert taktikai hajlékonyság jellemezte, Codreanu képtelennek bizonyult a kompromisszumra. Ezzel szemben úgy vélem, racionálisan döntött. A Kapitány jól mérte fel, hogy mozgalmal nem képes a hatalom részleges gyakorlására, ha elfogadja a csábító ajánlatot, a király „elhasználja” őket, mint ahogy valamennyi pártot elhasznált.

Codreanu teljes hatalmat akart, és az alkalmat várta. Az 1937-es választásokon a mozgalom fedőpártja a harmadik helyen futott be, és ezzel felborult a hagyományos párturalom. A királynak a Nemzeti Parasztpárt vezetőjét, Maniut kellett volna kineveznie miniszterelnöknek, és új választásokat kiírnia, ha tartotta volna magát a hagyományhoz. Csakhogy Maniu a királyt legérzékenyebb pontján sértegte meg, amikor szeretője eltávolítását követelte, ami az uralkodót érzékenyebben érintette, mint a parlamenti demokrácia követelése. Emellett Maniu a Vasgárdát is fel akarta használni, amikor a választások előtt megneemtámadási szerződést kötött Codreanuval. Ezzel némileg szalonképessé tette a Kapitányt. Csakhogy amíg ez többször is elmondta, hogy mihelyt hatalomra kerül, 48 órán belül csatlakozik a Berlin–Róma tengelyhez, addig Maniu a totális diktatúrával szemben a parlamentáris demokrácia és a nyugati orientáció mellett tett hitet. A király saját diktatúráját vezette be. Tegyük hozzá, Neller Máttyás, a kor kitűnő magyar újságírója, okkal tette szövé, hogy ha a liberálisok a Magyar Párttal szövetkeznek, megszerezhetnék volna a többséget.⁴ A politikai játék vége Codreanu letartoztatása lett, egy szálnalmas koncepció perben tízévi börtönre ítélték, majd 1938. novemberének végén királyi parancsra meggyilkolták.

⁴ Neller Máttyás: Goga tündöklése és bukása. *Magyarország*, 33. (1938. február 11.)

Életének vége szakadt, de karizmája legitímálta a mozgalmat. Sandu szerint Codreanu frazeológiája morbid és triumfalista. Pandrea mélyebbre tekintett, amikor Codreanu stílusát „végtelenül érzelgős – bestialításokkal kiegyenlített – tragikus lírikumként” jellemezte, és úgy vélte „a Vasgárda kimérának vagy titoknak tűnik, ha nem Corneliu Z. Codreanu szervező tehetsége felől próbáljuk értelmezni.” Sőt, a szervezés mellett Codreanu tehetsége, „egyedül valódi tehetsége” a körleveiben nyilatkozott meg. Riasztó olvasmányok, de ama bizonyos alkímia termékei. Van abban is némi alkímia, ahogyan Codreanu írásaiban saját élethelyzeteit és „tanításait” evangéliumi áthallásokat keltve adta elő – mint ezt Sandu gondosan bemutatja –, hiszen ez is része a karizma kialakításának. Ebből élt Codreanu utódja, Horia Sima is, akit kifejezetten antikarizmatikus figurának tekinthetünk. Jó tollú vulgarizátor, de írásaiból hiányzik az, ami Codreanu beszédmódjában hathatott a tömegekre. Sandu szerint Sima ügyes politikusnak bizonyult. A szerző okosan kerüli a codrenisták és a simisták vitáját. Márpedig az előbbieket egyenesen Simát teszik felelőssé Codreanu likvidálásáért, mert hiába intett nyugalomra a bebörtönzött Kapitány, Sima olyan terror akciókat szervezett, amelyekkel csak kiprovokálta azt, ami bekövetkezett. És a karizmatikus vezető helyére feltornászta magát az antikarizmatikus terrorista, aki valahogyan mindig mindent megúszott. Sandu szerint Sima „nagy húzása” abban állt, hogy német kapcsolatait eltűlozta, és ezzel a király előtt is jelentősebbnek tüntette fel magát a valóságosnál. Kérdés, vajon nem a titkosszolgálat építette őt be? Németország egyre sötétebb árnyékában és egyre erősebb gazdasági befolyásának hatására Moruzov, a dörzsölt kémfőnök és a király is egyre inkább érzékelt, hogy lassan véget kell vetni a semlegesség politikájának. Nyugatnak nincs elég ereje Németország ellensúlyozására, és ennek a szovjetellenes háborúhoz szüksége van Romániára – mármint az ország kőolajára és gabonájára. Ezért miután 1940 elején a román határőrség Simát elfogta, Moruzov megkötötte vele az alkut, és a király a kormányba is bevette, a letartoztatott legionáriusokat pedig szabadon engedték, mármint azokat, akik túlélték az üldözéseket.

1939 szeptemberében ugyanis egy gárdista kommandó lelőtte Armand Călinescu miniszterelnököt, hogy megtorolja Codreanu meggyilkolását, melyre válaszként ítélet nélkül mintegy 300 legionáriust lőttek le, és a tetemeket közszemlére tették ki. A királynak 1940 tavaszán már engedelmeyeket kellett tennie Németország felé. Sima viszont Besszarábia szovjet visszafoglalása után eltűnt, és a várható bécsi döntés ellen agítált, úgy tüntetve azt fel, mint a királyi politika következményét. Puccsot szervezett, ami természetesen hamvába holt. De Antonescu tábornok végül is a királyt arra kényszerítette, hogy fiának, Mihálynak adja át a trónt, és mivel szüksége volt tömegtámogatásra, Simát és a Vasgárda maradékát előszedte, s megalkották a nemzeti-legionárius államot.

Bekövetkezett, amit Codreanu jól érzékelt. A mozgalom túllépett rajta. Sandu idéz tőle egy találó megjegyzést: a király emberének tudtára adta, hogy már nem tudja megállítani a fiúkat. Viszont a hatalomra került fiúk hamar kiviselték magukat. Mindenki, aki rokonszenvvel adózott nekik, mélyen megkönnyebbült, amikor Antonescu felszámolta a Vasgárdát. Öröksége ugyanakkor megmaradt. Sandu találóan jelzi a Ceaușescu-féle nacionálkommunizmus és a legionárius totalitárius elgondolások, valamint hatalmi technikák közötti hasonlóságot: népi diktatúra, körülhatárolt, de állandó mozgásban tartott elittel. Codreanu is váltogatta alfőnökeket, nehogy valamiféle regionális klientúra alakulhasson ki, és ez megfelelt annak, amit Ceaușescu a káderek rotációjának nevezett. 1964-ben amnesztiában részesültek a vasgárdisták, és jó néhányan közvélemény formáló pozícióba kerülhettek.

Sandu egyik alaptézise az, hogy a Vasgárda nem vallásos mozgalom, mint azt például a fasizmus-kutató, A. Hillgruber állította. Normális, euroszinkron fasizmusról van szó. Tökéletesen beleillik a palingenetikus modellbe. A Kapitány könyvének 1972-es francia fordítása ebben a vonatkozásban jobb, mint az eredeti. Amikor a román szövegben arról van szó, hogy a zsidókérdés megoldása komplexebb, mint azt Cuza képzeli, nos, ez után a mondat után még a francia fordító is – meghosszabbítva a gondolatmenetet –, hozzá tette, hogy ez a megoldás „szorosan kapcsolódik morális megújulásunkhoz”. Ugyanakkor kirajzolódnak a legionarizmus eredeti jellegzetességei, amelyek a román fejlődésből adódtak. Például abból, hogy – Sandu szerint – az államfő, a király egyben egyházfő is volt. Így miközben a Vasgárda instrumentalizálta a vallást és sok papot megnyert, a hivatalos egyház mindig a királyi akarathoz igazodott. A mai fasizmus-kutatás feltárta azt, hogy a nyugati fasizmusok is igyekeztek a kereszténység nyelvén beszélni, sőt Hitler is, miközben megfelelő működési teret engedett Himmleréknek, akik a katolikus egyház és a kereszténység

felszámolására készülődtek. Mussolini viszont a katolicizmus olyan használatára, mint Codreanu a román ortodoxiáéra, nem is gondolhatott. Hitler Németország felekezeti sokszínűsége miatt csak ökumenikusabb jellegű megnyilvánulásokat engedhetett meg magának. A legionarizmus sajátosságaként jelenik meg az is, hogy oly kiváló fiatal értelmiségi gárdával rendelkezett. Igaz, M. Polihroniadét nem nevezném „ragyogó”-nak, mint ahogyan ezt Sandu teszi. Széljáráshoz igazodó karrierista volt, aki úgy vélte, gyorsan bársonyszékbe emelkedhet a jobboldali dagállal. Külügyi elemzései laposak, és a Kapitány jól kiismerhette, ugyanis néhányszor megalázta, hadd tanuljon egy kis szerénységet. Arra ugyanakkor nem volt tere a szerzőnek, hogy Cioran eredetiségét részletezze, az extázis és a székszis összefonódását.

A Vasgárda történetének egyik tisztázandó kérdése a hitleri Németországhoz való viszony. Korábban állandó német befolyást és pénzügyi támogatást feltételeztek. (Tették ezt magyar kortársak is, mint például Bajcsy-Zsilinszky Endre. Ennek oka az lehet, hogy nem tudták másképpen megmagyarázni a Légio térhódítását.) Armin Heinen már tisztázta, hogy jelentős mértékű náci pénzek Codreanu idejében nem jutottak el közvetlenül a Vasgárdához. Inkább Gogát és Czuzát támogatták. Codreanun nem tartották komoly szövetségesnek, bár meggyilkolása heves reakciót váltott ki Hitlerből. Sandu maga mindezt elfogadja, de arról ír, hogy a náci szervek közvetlen nyomást gyakoroltak a legionáriusokra, hogy a többi szélsőjobboldali román erővel fogjanak össze – sajnos ehhez a kitételéhez nincs jegyzet, nem dokumentálja állítását. Bár feltehetően Moța és a Welt-Dienst levélváltására utalhat a szerző, arra, ahogy Codreanu barátja – a náci fúziós elképzelésekre válaszként – kifejtette, az összefogás csak elhasználná a Vasgárdát. Amikor viszont a Vasgárda hatalomra került, a náci államvezetés Antonescut támogatta, mert rendre és kőolajra volt szüksége, a legionáriusok pedig a maguk forradalmával ezt nem tudták biztosítani. A leglátványosabb akciójuk a jilvai börtönben a Codreanu meggyilkolása miatt felelősnek tartott mintegy 64 politikai fogoly lemészárlása volt. Ezt Sandu szerint „a Kapitány és tizenhárom társának földi maradványai előtti lázadás” váltotta ki. Csakhogy a gyilkosságokra még akkor kerítettek sort, mielőtt a börtönudvaron a tetemeiket sikerült volna kiásní. Valójában attól tartottak, hogy Antonescu bíróság elé állítja a foglyokat, és akkor a bosszú elmarad, márpedig a bosszú tartotta össze a Vasgárdát. Emellett féltek attól, hogy olyan személyek, mint a sokat tudó Moruzov – akit elsőként gyilkoltak meg – beszélni fognak. Miután 1941 januárjában Antonescu leszámolt a Vasgárdával, Sandu szerint 1940 augusztusáig 13 400 legionáriust tartoztattak le – az általa hivatkozott forrás szerint csak 6410-et. Egy másik – általa nem hivatkozott – kimutatás összesen 10 617 olyan személyt tart nyilván, akit 1940–1944-ben tartoztattak le a kommunistákkal együtt. (Utóbbiak száma 2200–2300 körül lehetett.) A Vasgárda tiszavirág életű (fél)uralma Sandu szerint a hagyományos elitek hegemóniáját jelzi a fasiszta–populista forradalmárok fölött. Viszont kétségtelen, előkészítették az utat a kommunista forradalmárok számára.

A kommunisták és a fasiszták sokat tanultak egymástól. Ceaușescu immár az államhatalom birtokában valósíthatta meg a homogenizáció eszményét és a káderek rotációját, mint említettem, a helyi vezetőkét úgy váltogatta, mint Codreanu, nehogy helyi klientúra alakulhasson ki. Tisztelőik mai is tevékenyek; Sandu szerint Corneliu Vadim Tudor 1999 januárjában a bányászok mozgósításával már-már a polgárháború szélére sodorta Romániát.

Munkája utolsó fejezetében arra keresi a választ Traian Sandu, hogy mi újat hozott a levéltári kutatás, és azok eredménye miként erősíti meg az eddigi fasizmus-elméleteket. Mindenekelőtt azt, hogy a Vasgárda euro-szinkron jelenség, ami már az elmúlt években elfogadott ítélet, szemben a korábbi nézetekkel, amelyek vagy azt vallották, hogy sajátos vallásos mozgalomról van szó, vagy az európai fasizmusok utánzásáról. Ami a részleteket illeti: a titkosrendőrséget beépített emberek szinte mindenről értesítették, amit Codreanu bizalmasaival megbeszélt. (Ezzel szemben okkal feltételezhető, hogy ezzel Codreanu is tisztában volt, és ezért eleve olyasmiket is mondott, amit üzenetnek szánt. Fontosabb döntéseit nem beszélte meg, legalábbis több vezető legionárius később a kommunista börtönökben az átnevelés során ezt vallotta.) És miután a vasgárdisták többször is megsemmisítették levéltáraikat, a forrásbázist csak a belügyminisztériumi és titkosrendőrségi iratanyag alkotja. Ennek alapján lehet követni azt, amit a mozgalom a nyilvánosság terén és a hatalom megszerzése érdekében cselekedett és tervezgetett. Mindvégig kitapintható valamiféle ingadozás abban a kettős törekvésben, hogy egyrészt ütőképes elitet szervezzenek a gyors hatalomátvétel érdekében, másrészt a hatalom felé lassabban haladó tömegmozgalmat hozzanak létre.

Adódik a kérdés: hogyan ítélte meg a legionárius mozgalmat a többi politikai szereplő és hogyan ítélnék meg mi, a mából visszatekintve? Sandu szerint három megközelítési forma különíthető el ebben, mondhatnánk, három paradigma. Ezek valamiféleképpen megmagyarázzák a Vasgárda stratégiáját, taktikáját és azt, hogy Codreanu időnként miért dicsőítette a halált úgy, hogy az már Hitler – Ian Kershaw szavaival – halálvágyához volt hasonlatos, máskor pedig miért jóslgatott közeli vagy viszonylag közeli győzelmet. Az utilitarista szemlélet a mozgalmat saját céljaira akarta felhasználni. Tătărescu miniszterelnök (1934–1937) például a kommunizmus gátjának állította be a Vasgárdát, a király pedig „a legjobb példa a legionarizmus természetének félreértésére”. Haszonélvezője lett annak, hogy egyik hajdani ellenfelét, Duca miniszterelnököt három gárdista meggyilkolta. Az utilitarista szemlélet a mozgalom homlokzatára figyelt, a jelszavakra: állam, király, vallás; és elfogadta a mozgalom politikát tagadó spirituális, nevelő jellegét. Holott Codreanu és társai mindig is egyszerre képviselték a mozgalom két dimenzióját, a spirituálisat és a politikait. A külső megközelítés a Vasgárda hosszú távú indoktrinációs tevékenységét részesíti előnyben. A mozgalom és a párt kettősségét instrumentális manővernek tekinti, melynek célja a belső kör megtartása a gyors hatalomra kerülés ígéréssel. A fasiszta célokat ugyanakkor jól artikulálták, anyagi jólétet nem ígértek sem a parasztoknak, sem a munkásoknak, csak méltóságot. Codreanu megértette, hogy a szakítás az autoriter jobboldallal végzetes lehet számára. Az eddigi ellentmondások feloldását célozza a harmadik megközelítés, az empatikus, „belülről” való megértés, amely antropológiai szempontból igyekszik megérteni a mozgalom térhódítását: mint új hitet, új korszak ígését, a hagyományos struktúrák – család, vallás, iskola – új tartalommal való megtöltésével. Codreanunak pedig vigyáznia kellett, nehogy fedőpártjának vezetői hagyományos erőknél kötelezzék el a pártot, mint ahogyan erre Gheorghe Cantacuzino generális képes lehetett volna, illetve nehogy utóda, G. Clime túl radikálisan lépjen fel. A levéltári dokumentumok fényt derítenek arra, hogy a hatalom emberei mennyire értették meg a mozgalom misztikus természetét, elsősorban a titkosrendőrség és a rendőrség vezetői, akik az első vonalban kerültek szembe a faszizmussal. Könyve végén Sandu is azt hangsúlyozza, hogy Codreanu számára a manőverezésben éppen mozgalmának hazai és nemzetközi súlya jelentette a fő problémát. Olyan erőt képviselt, amelytől a király csak a legbrutálisabb módon tudott megszabadulni. Míg Hitler és Mussolini az utcát és a falvakat terrorizálta, hogy aztán kiegyezzen a meggyengült jobboldallal, Codreanu a politikai osztály terrorizálásával kezdte. De amikor Károly királlyal szemben alkotmányos érvekkel lépett fel, kettős csapdába esett, hiszen maga gyengítette a demokratikus rendszert. Öröksége túlélte őt, a társadalmat a kommunisták mozgósították a totalitárius ideológiával, a nacionálkommunizmus pedig egykori legionáriusokkal is megkötötte a maga alkuját.

Traian Sandu a faszizmusról szóló reflexív történetírás lehetőségeit magas fokon kimerítette, elsősorban Eatwell, Griffin, Emilio Gentile munkáit idézi, és akár ezek, ő is kerül a faszizmus patológikus jelenségként való minősítését, holott François Furet és Pierre Rosanvallon a demokrácia patológiájaként jellemzi a faszizmust. Ugyanakkor ennek megfelelően Sandu is szól a fasiszta hipnotikus állapotról. Munkája azt is érzékelteti, amit Angelo Tasca 1938-ban írt: a faszizmust akkor határozzuk meg a legjobban, ha megírjuk a történetét. Viszont ha a faszizmusról olvasunk, újra és újra beleborzongunk, amikor a *conditio humana* egy-egy sötét mozzanatára fényt vetül. Újra és újra felmerül a kérdés: vajon nem történhetett volna másképpen az, aminek éppen kontinensünk keresztény szellemi örökségének megfelelően másképpen kellett volna megtörténnie?

Miskolczy Ambrus

DAVID CLAMPIN

ADVERTISING AND PROPAGANDA IN WORLD WAR II.

Cultural Identity and the Blitz Spirit

(*Hirdetés és propaganda a második világháborúban. Kulturális identitás és a „Blitz-hangulat”. I. B. Tauris, London – New York, 2014. 304 o. ISBN 9781780764344*)

„Mi értelme aggódni? Igyunk egy Guinness-t” – jelent meg a jól ismert sörmárka hirdetése a *Picture Post* című brit képes magazinban majd három hónappal a második világháború kitérője után. A reklám azzal kecsegtette közönségét, hogy a pohárban mosolygós arccal, az olvasó tekintetét kereső szemekkel ábrázolt nedű segítségével frissebbnek és erősebbnek fogja érezni magát „ezekben az embert próbáló időkben”. – David Clampin a reklámszakmában szerzett ismereteire alapozva újszerű nézőpontból, a kereskedelmi hirdetések elemzésével igyekszik megragadni háború brit társadalomra, hétköznapi életére gyakorolt hatását doktori disszertációjának most kiadásra került kötetében.

A címben szereplő 'Blitz' kifejezést ugyan nem nehéz a villámháborút jelentő német Blitzkrieg kifejezéseként dekódolni, ám a magyar olvasó számára korántsem egyértelmű, hogy az angolszász szakirodalomban ezen a néven, sőt „Big Blitz”-ként is hivatkoznak a német légiereő 1940. szeptember 7. és 1941. május 21. között brit célpontok ellen végrehajtott légitámadásának időszakára. A korabeli propagandában és későbbi feldolgozásokban egyaránt visszatérő motívum szerint a brit társadalom bátran viselte a légiriadókhoz kapcsolódó nehézségeket, amelyekre válaszul egyfajta Blitz-hangulat vagy szellemiség (Blitz spirit) alakult ki a közvéleményben. Ennek érzékeltetésére az egyik szemtanú leírásában például privilégiumnak nevezte a Hitler feltartóztatásában való részvételt, Winston Churchill pedig 1941 áprilisában arról beszélt, hogy „mindenki büszkén viseli az ellenséges tüzet”. A szerző hipotézise szerint ugyanakkor, amelyet a könyv elemzései is alátámasztanak, a bombázásokra adott reakció nem feltétlenül vezetett egy új kulturális identitás kialakulásához, amit harcias elköteleződés és a háborúban való részvétel lelkes támogatása jellemezett volna. A társadalom, nézete szerint, egyfajta „korlátozott és feltételes” elköteleződést mutatott a háború hazai frontján, amely inkább a hétköznapi rutinjának és a „normális” életvitel fenntartására tett csökkönyös igyekezetben nyilvánult meg. A reklámpiac és a társadalom érdeke tulajdonképpen egybeesett: a hirdetési piac összeomlásának megakadályozása létérdeke volt a szektor szereplőinek, a hirdetések pusztá jelenléte ugyanakkor a brit társadalom számára olyan időszakban is igyekezett fenntartani annak látszatát, hogy a háború nem forgatta fel teljesen a békeidők megszokásait, amikor erre nem sok egyéb jel utalt. A hirdetések hangvétele jóval visszafogottabb és természetesebb volt a propaganda szlogenjeinél, a didaktikus hangnem helyett célravezetőbb volt partnerként kezelni a célközönséget. Olyan hétköznapi, otthoni jeleneteket igyekeztek bemutatni, amelyekkel a közönség azonosulni tudott, máris válaszolva ezáltal a megszokottság iránt mutatkozó igényre is. A szerző értékelése szerint a reklámpiac a realitások talaján maradván bár, de ugyancsak egyfajta háborús életérzés kialakulásához járult hozzá, amely különbözött a propaganda hurróoptimista, heroikus ábrázolásától, ehelyett inkább a nehézségek sztoikusán kitartó elviselését segítette elő. Az ideális brit lelkületre eszerint tehát az ellenálló képesség volt a jellemző, hasonlóan Henry C. Miner folyékony alapozójához, amely „matt marad, bármi történik”, jöhet „nap, eső, villámháború (Blitzkrieg), csókháború (Kisskrieg), könnyek, hisztik, vagy amit akarnak”. Ugyanakkor a reklámok reflektáltak vagy építettek a propaganda szlogenjeire és a háborús realitások tapasztalatára is. A Julyzia fantáziánévű hajápoló szer reklámja Hitlerrel a háttérben a titoktartás fontosságára is figyelmeztetett, háborús és kereskedelmi tájékoztatás céljait szem előtt tartó üzenete pedig így szólt: „tartsa a kalapja alatt”, „akár keménykalap, akár katonai sapka fedi a haját”.

1940 augusztusa és 1941 áprilisa között a hadsereget ábrázoló hirdetések számának hirtelen megrugása érzékelhető az újságokban, ahogyan a háború fenyegetése és tapasztalata a Nagy-Britannia légtérben zajló küzdelem és a légitámadások révén a hátszög lakossága számára is a mindennapok részévé vált. Meglepő módon ugyanakkor nem a brit légiereő, hanem a Királyi Haditengerészet

szerepelt többet a reklámokban. A katonaságra történő utalásokkal a hirdetőik egyik célja az volt, hogy termékeiket a harcshoz, a háborúhoz szükséges és méltó javakként ábrázolták, vagy egyszerűen csak a figyelem felkeltése érdekében alkalmazták azokat. Az egyenruhás alakok szerepeltetése a reklámokban az üzenet és a termék megbízhatóságát volt hivatott szavatolni. A Wolsey márkájú pulóvereket, fehérneműt és zoknikat például a magas rangú katonatisztek ruhatárába illő termékeként kínálták. A légierő tagjaira való ritka utalásokban a pilóták a megbízhatóság mintaképeként jelennek meg, mosolygó, rendíthetetlen fiatalemberekként, akiknek megfelelő a felszerelésük és nem kockáztatnak fölöslegesen. A hadsereg direkt ábrázolásának ritkaságával szemben a háborúban munkájukkal résztvevők több figyelmet kaptak a hirdetésekben, melyekben a háországban maradtakat egyenesen a frontvonalban küzdőkkel egyenragúként ábrázolták. Ugyanakkor a reklámokban nem csupán a katonákat ábrázolták erősnek, egészségesnek és jó kedélyűnek. A különböző egészségügyi márkák azt hirdették, hogy „a nemzet nem engedheti meg a megfázást” és „nincs idő az influenzára”, arra figyelmeztetve a fogyasztókat, hogy „ne engedjék, hogy a köhögés elvonja őket kötelességeiktől”. A hirdetések világában a betegség egyszerűen megengedhetetlen dolognak számított, amely ellen olyan elrettentő üzenetekkel óvták a társadalom tagjait, mint hogy „ne feledje, egy köhögés veszteséget csinálhat magából”.

A reklámok világából nem hiányozhattak a gyermekek sem, bizonyos márkák igyekeztek pedagógiai üzeneteket is megfogalmazni, ahogyan például a Mars szelet esetében is történt, amit 1942-ben már úgy hirdettek, mint a háborús erőfeszítésben (ásásban, spórolásban stb.) példásan helyt álló fiatalok jutalmát. A háborús hiány beköszöntével nem csupán a csokoládé lett egyre megbecsültebb kincs, hanem a nők körében például a selyemharisnya, vagy a jól használható edények. Utóbbiak tisztán tartásában és maradáóságának elősegítése érdekében a Vim tisztítószer versbe szedett hirdetése arra buzdította a háziasszonyokat, hogy annak alkalmazásával őrizzék meg „a manapság ritka és kedves” „tálak és serpenyők” újszerű állapotát. A háború előrehaladtával, ahogyan az ellátási nehézségek fokozódtak, a hirdetések is elkezdtek a takarékosásra buzdítani. A Lux szappan reklámja például az ismert angol indulóra utalva annak tartósságát hangsúlyozta: „egy nagyon kicsi Lux is hosszú-hosszú utat tud megtenni”.

1945. június 14-i számában az *Advertiser's Weekly* című magazin deklarálta, hogy a reklámpar is hozzájárult a háború megnyeréséhez. A kötet szerzőjének értékelése szerint a kijelentés nem teljesen légből kapott: a reklámok valóban hozzájárultak a megszokott kulturális identitás és morál fenntartásához, segítettek elkerülni egy új, háborús attitűd kialakulásának csapdáját.

Újszerű megközelítés, a magyar olvasónak kissé talán túlstrukturált kezdet és érdekes példák sokasága jellemzi David Clampin könyvét, amely a média és a modern kori (had)történelem iránt érdeklődő olvasó számára egyaránt hasznos és érdekes részletekkel szolgálhat.

Tulipán Éva

THOMAS W. MAULUCCI – DETLEF JUNKER (EDS.)

GIS IN GERMANY. THE SOCIAL, ECONOMIC, CULTURAL AND POLITICAL HISTORY OF THE AMERICAN MILITARY PRESENCE

(German Historical Institute – Cambridge University Press, Washington D. C. – Cambridge, 2013. 368 o. ISBN 978 0 521 85133 6)

Huszonöt évvel ezelőtt egy hesseni kisvárosban, sörözőben ülve hallottam azt a viccet, miszerint bemegy az egyszerű amerikai katona egy 'Bierstübé'-ba, rendelí egymás után a söroket, de minden korsó itallal eltűnik a sörálatét is. A csapos megunja, és az ötödik sörhöz már nem visz poháralátétet, mire az amerikai elkezd reklamálni: „No more cakes?!?” – azaz, „Nem jár több keksz?!?”. Ekkor kezdtem sejteni, hogy nemcsak nálunk nem szívtelték az „ideiglenesen” hazánkban állomásozó szovjet katonákat (akikről szinte szóról szóra ugyanezt a viccet mesélték idehaza, „Kecs sz nyet?!?” slusszpoénnal), hanem bizony a nyugat-németek sem voltak feltétlenül oda

a náluk tanyázó amerikaiakért. A magyarországi szovjet katonai ittlét sokáig csak a viccek vagy a kósza (rém)hírek tárgya lehetett, 1990 után is főként a bulvársajtó foglalkozott egykori ingatlanokkal, vélt vagy valós titkaikkal. A kérdés tudományos igényű feldolgozására csak egy-egy szűk szegmensben történt kísérlet a legutóbbi években is; lásd például Vándor Károly immár kétkötetes *Légiőr társbérletben* című munkáját, amely az itt állomásozott repülőerők történetét dolgozta fel.

Németországban is csak a hidegháború lezárulása után tíz esztendővel érkezett el az idő, hogy értékeljék és elemezzék a (nyugat-)német–amerikai viszony e speciális vetületét. 2000 novemberében a Heidelbergi Egyetemen tartottak egy kétnapos konferenciát *GIs in Germany: The Social, Economic, Military, and Political History of the American Military Presence, 1945–2000* címmel. (GI-ok¹ Németországban: az amerikai katonai jelenlét társadalmi, gazdasági, katonai és politikai története, 1945–2000). A Heidelbergi Egyetem Történeti Tanszéke és a washingtoni Német Történeti Intézet által rendezett nemzetközi tanácskozás előadásai egy részének szerkesztett változata – a kötetben sem részletezett okokból – 13 év után látott napvilágot a Cambridge Egyetem kiadójánál.² Az összegyűjtött írások ugyanakkor mit sem veszítettek érdekességükből az eltelt közel másfél évtized ellenére.

A kötet bevezetőjét jegyző egyik szerkesztő, Thomas W. Maulucci (a New York Állami Egyetem docense) emlékeztet arra, hogy 1945 és 2000 között Nyugat-Németországban, a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) 22 millió (!) amerikai katona, polgári alkalmazott és családtag fordult meg. Egy amerikai tábornok 2003-ban a Marshall-segély nagyságrendjéhez hasonlította az USA németországi állomásoztatással kapcsolatos költségeit, mások a világtörténelem egyik legnagyobb kulturális „csereprogramjaként” emlegették az amerikai bázisok és a német lakosság találkozását. Maulucci arra is felhívja a figyelmet, mennyire más és más kapcsolat alakult ki a támaszpontok katonái és a különféle „vendéglátó” nációk között: Japánban, Dél-Koreában, Törökországban vagy Itáliában. A kortárs szakirodalom szerint a nyugat-németországi állomásoztatás legalább négy különálló szakaszra bontható. 1944–49 között megszállóként voltak jelen az USA katonái, bár a korszak végére egyre inkább védelmezőként tekintett rájuk a német lakosság – a mind erőteljesebb szovjet fenyegetés miatt. A koreai háború kirobbanásától (1950. június) az 1960-as évek közepéig terjedő időben az NSZK nemcsak tagja lett a NATO, hanem kitűnő hivatalos és nem hivatalos, személyes kapcsolat alakult ki az amerikai erők és a németek között. A következő húsz esztendőben, ahogyan erősödött a nyugat-német gazdaság és az NSZK nemzetközi politikai súlya, úgy bizonyos feszültségek mutatkoztak a kapcsolatokban: védelmező helyett egyre inkább betolakodóként tekintettek az amerikai csapatokra. Az utolsó fázisban pedig a Szovjetunió és a Varsói Szerződés összeomlását követően egyértelműen megkérdőjeleződött a csapatok állomásoztatásának szükségessége. Így az 1990-es 225 ezer főről nem véletlenül csökkent 50 ezer közelébe 2000-re, és csak az afganisztáni és iraki hadműveletek miatt növekedett rövid időre 75 ezer főre a németországi kontingens.

A szétrombolt és éhező Németország amerikai megszállási zónájában a „Négy D” jelszavával indult az élet újjászervezése 1945 áprilisában: „denazification, decartelization, demilitarization, democratization” – azaz, náciatlanítás, piacosság (kartelltelenítés), lefegyverzés és demokratizálás. A „4D”-projekt olyan jól haladt, hogy 1953 decemberében Konrad Adenauer nyugat-német kancellár „létfontosságúnak és szükségesnek” nevezte az amerikai katonai jelenlétet. A bázisok körül létrejövő „Kis Amerikák” 150–200 ezer német civil alkalmazottat foglalkoztattak, ezek az érintettek a kulturális amerikanizáció fontos színterei voltak. A következő évtizedekben a nyugat-német vezérkar és a németországi amerikai parancsnokok közötti katonai stratégiai véleménykülönbségek (rugalmas védelem vagy az atomfegyverek alkalmazása), vagy az amerikai katonák nyugat-németországi jogi státusa számos vitára adott okot. A GI-ok viselt dolgai odáig vezettek, hogy az 1980-as évekre dél-német sörözőkön megjelentek amerikaiakat kitiltó táblák.³ Az 1960-as évektől, amikor

¹ GI: az amerikai katona közkeletű megnevezése. Állítólag az első világháború idején terjedt el a „Government Issue” (kormányzati kérdés) vagy a „General Issue” (általános kérdés) rövidítéseként, illetve a közkatonai elnevezéseként. A második világháború idején a „GI Joe” már széleskörűen használt beceneve volt az USA katonáinak.

² A konferencián 30 előadás hangzott el, a kötetben 15 tanulmány olvasható.

³ „Off limits to GIs” – kb. „A GI-oknak megengedett területen kívül”

német fiatalok egyre vehemensebben tiltakoztak a vietnámi háború és az ottani amerikai szerepvállalás ellen, merénylettekkel is szembe kellett néznie az NSZK-ban állomásozó amerikaiaknak. Az akciók közül talán a Vörös Hadsereg Frakció (RAF) 1972. májusi Frankfurt am Main-i bomba-merénylete volt a legsúlyosabb, de a következő évtizedben Nyugat-Berlinben és Heidelbergben is hasonló eseményekre került sor. Az 1980-as éveket pedig az atomrakéták elleni tiltakozáshullám jellemezte. 1990 után a nyugat-német helyi önkormányzatokat legalább olyan kihívások elé állította az amerikai csapatkivonás, mint a keletieket a szovjetek távozása, csak másként: radikálisan csökkent a Bundeswehr és az USA-bázisok polgári alkalmazottainak a száma; a felhagyott repterek, telephelyek, lakások hasznosítása ipari parkok létesítésével, vagy a Kelet-Európából (haza)érkező népi németek (Aussiedler) befogadásával, letelepítésével valósult meg. A bőkezű amerikai költségek elmaradását ugyanakkor máig megsínylik a dél-német régió egyes kisvárosai. 2011-ben 54 ezer katonával 218 különféle bázison és telephelyen szolgáltak amerikaiak Németország-szerte, ami messze a legnagyobb számú külföldi támaszpont egy országban.

A szerkesztői bevezetőt követően öt tematikus részbe rendezve következnek a tanulmányok, hely hiányában azonban mindebből az első *Stratégia és politika* című részt ismertetjük bővebben. Hans-Joachim Harder (Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg) tanulmányával kezdődik, amely a béke és szabadság garantálójaként mutatja be az USA erőit (*Guarantors of peace and freedom: the US forces in Germany, 1945–90*). A szövetséges brit–francia–amerikai haderők elsődleges feladata az alapvető biztonság megteremtése volt a háború utáni első hónapokban. A feladatok normalizálásával párhuzamosan, 1947–48-tól a Németországban állomásozók közül egyre többen családjukat is áttelepítették, ami ugyancsak fontos volt a megszállók emberbarátságának bizonyítására. A nyugat-berlini légihíd (1948–49) kulcsfontosságú próbája volt a megszálló erőknek – a 2,5 millió civil sikeres ellátása alapvetően változtatta meg az amerikaiak nyugat-németországi reputációját. Dél-Korea lerohanása az északi kommunisták által azért is volt sokkoló a németek számára, mert felrémlett előttük egy hasonló figyelmeztetés nélküli támadás lehetősége: az addigi megszállók inntől a rettegett szovjet invázió feltartóztatóivá váltak a németek szemében. Az USA 1950-től megduplázta nyugat-németországi erőinek létszámát, a németek újrafelfegyverzésének lehetősége körül viszont öt éves vita bontakozott ki, amely végül az NSZK NATO-csatlakozásával zárult 1955 májusában. Ettől fogva már az NSZK-val karöltve tettek erőfeszítéseket a szövetségesek a szovjet fenyegetés elhárítására.

Bruno Thosse (Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg) tanulmánya (*Deterrence and defense: the stationing of US troops in Germany and the implementation of forward strategy in Europe, 1950–67*) az NSZK védelmi stratégiáját vizsgálja. Ennek kulcsfontos pontja az „előretolt védelem” hadászati koncepció volt 1950-től: az NSZK keleti határán megállítani a kommunista előretörést, mielőtt Nyugat-Németország legfontosabb részei áldozatul esnének egy szovjet támadásnak. Ehhez azonban a szövetségesek nem rendelkeztek megfelelő erővel Németországban, így elkerülhetetlenné vált a német hozzájárulás – lényegében ez vezetett a Bundeswehr felállításához, majd az NSZK NATO-felvételéhez. Az amerikai stratégiák jó része ugyanakkor a Rajna–Ijssel folyók vonalát ítélte tényelegetesen tartható védelmi vonalnak, és a szovjetek megállítására elkerülhetetlennek tekintette taktikai nukleáris fegyverek bevetését. A német tervezők ellenben egy flexibilis mixet szorgalmaztak a nukleáris és hagyományos fegyverek használatára – elkerülendő Németország totális hadszíntérré válását. Ahogyan erősödött és modernizálódott a Bundeswehr, ahogyan egyre nagyobb részt hasított ki az európai NATO erőkből, úgy lehetett érvelni a nukleáris fegyverek minél korlátozottabb bevetése mellett.

Dennis Showalter (Colorado College) a NATO központi frontját, a US Army és a Bundeswehr együttműködését vizsgálja tanulmányában (*The war that was never fought: the US army, the Bundeswehr, and the NATO central front*). A NATO hozzáállását jól mutatta a közkeletű mondat, miszerint „tartsd az amerikaiakat bent [Európa közepén, Németországban], a németeket lent, az oroszokat meg kint”. Az új német állam szuverenitásának megteremtéséhez szimbolikusan és praktikusán is szükség volt a nemzeti haderő felállítására, az amerikaiak pedig stratégiai okokból támogatták a németek újrafegyverzését – senki más nem állíthatta meg ugyanis a szovjet offenzívát Közép-Európában. Az igazi kihívás ott rejlett, hogyan lehet *német* az új Bundeswehr anélkül, hogy a náci idők étoszából bármit átmentsen. A koreai háború tapasztalatai a szárazföldi erők fontosságára mutattak rá, az USA Németországban állomásozó erőinek mégis ez a fegyverneme volt

a leggyengébb, mert az 1950-es évek közepétől a nukleáris fegyvereknek szántak mind nagyobb szerepet. Bajorország az NSZK népességének 30%-át, ipari kapacitásainak 25%-át jelentette, így azt nem lehetett kitenni egy atomcsapás következményének – érveltek a Bundeswehr tábornokai évtizedeken keresztül. Ezért különösen Helmut Schmidt tett sokat védelmi miniszterként (1969–72), majd kancellárként (1974–82) egy esetleges szovjet támadás „szubnukleáris” elhárításának megalapozásáért, azaz a nyugat-német szárazföldi haderőnek a kiemelt fejlesztésért.

Hubert Zimmermann (Philipps-Universität, Marburg) tanulmánya (*Why they did not go home: the GIs and the battle over their presence in the 1960s and 1970s*) azt vizsgálja, hogy az 1960–70-es években milyen viták zajlottak a németországi amerikai katonai kontingens szükségességéről és nagyságáról. Zimmermann felhívja a figyelmet, hogy a leggyakrabban emlegetett ok, a szovjet fenyegetés jellege és intenzitása, önmagában nem elegendő a kérdés megválaszolásához: mikor és miért lehetett, kellett csökkenteni az amerikai jelenlétet. Az USA izolacionista politikájának a végét jelentette, amikor 1950-re kiderült: a Marshall-segély önmagában nem tudja stabilizálni Európát, a Nyugat megvédéséhez elkerülhetetlen további amerikai (és brit) csapatoknak a kontinensre vezénylése. Harry Truman elnöknek pedig egyáltalán nem volt könnyű elfogadtatni az amerikai közvéleménnyel, hogy nagy létszámú katonájuk állomásozzon a tengerentúlon. Ezt 1951-ben csak azzal tudta elfogadtatni otthon, hogy szigorú időkorláthoz kötik a németországi állomásoztatást. Mindemögött ugyanakkor gazdasági megfontolások is álltak: megosztani a háborús készülődés anyagi terheit, Európát is bevonni a teherviselésbe. Nem önmagában a csapatok nyugat-németországi elhelyezése került sokba, sokkal inkább a helyi polgári alkalmazottak márkában fizetendő ráfordítása. Ez is egy szempont volt az 1950-es évek közepén, amikor az amerikai stratégiák a nagyarányú csapatkontingensek Európában tartása helyett inkább a csapatok technológiai-hadi-technikai fejlesztését és a nukleáris fegyverekkel való felszerelését szorgalmazták. 1959–60-ban tehát az amerikai katonai és pénzügyi vezetés egyaránt a jelentős csapatkivonás mellett kardoskodott. A berlini válság ezt lényegében megakadályozta, de J. F. Kennedy, majd L. B. Johnson elnöki időszakában (1961–63, illetve 1963–68) a németországi USA haderő „elrettentő ereje” lényegesen csökkent. A mintegy 30 ezer fős csapatkivonásra végül csak 1966 márciusában került sor. A vietnámi háború, majd az európai megbékélési folyamat ugyancsak abba az irányba mutatott, hogy az USA-nak máshol van szüksége katonáira, Európában tovább csökkentheti jelenlétét. R. Nixon azonban – nemzetbiztonsági tanácsadója, Henry Kissinger tanácsára – éppen, hogy stabilizálta az amerikai haderő németországi létszámát, nemcsak azért, hogy a szovjeteket sakkban tartsa, hanem hogy ellenőrizze a nyugat-német keleti nyitást, az Ostpolitikot. Bár 1971 májusában olyan javaslat is elhangzott a washingtoni Kongresszusban, miszerint 50%-kal kellene redukálni az európai amerikai kontingenst, a kezdeményezés végül elbukott. Sőt, a Vietnámból kivont erők egy része is Európába került (vissza), és az 1973. októberi Jom Kippur háború után ismét felértékelődött a vén kontinens: „baj” esetén innen könnyebben elérhető lett volna a Közel-Kelet. Így a Szovjetunió összeomlásáig nem csökkent érdemben az USA nyugat-németországi hadereje.

Nem kevésbé érdekes a kötet többi része, amelyekről ehelyett már csak igen vázlatosan tesztek említést. A II. részben Thomas Leuerer (Würzburgi Egyetem) a németországi amerikai katonai közösségeket vizsgálta (*United States army military communities in Germany*); Theodor Scharnholtz (Heidelbergi Egyetem) pedig egy konkrét kisváros, Heidelberg példáján mutatja be a német–amerikai együttélés mindennapjait (*German-American relations at the local level: Heidelberg, 1948–55*). Ezt egészíti ki Donna Alvah (St. Lawrence University) tanulmánya, amely az amerikai katonacsaládok küldetését és szerepét elemzi (*American military families in West Germany: social, cultural, and foreign relations, 1946–65*).

A harmadik részben az együttélés feszültségócai kerülnek terítékre: Gerhard Fürmetz (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München) az amerikai katonák által elkövetett kihágásokat és bűncselekményeket tárja fel (*Insolent occupiers, aggressive protectors: policing GI delinquency in early 1950s Germany*). Jennifer V. Evans (Carleton Egyetem) pedig a megszégyesült Berlin amerikai zónájában lezajlott és hadbíróság elé került atrocitásokat veszi górcső alá (*Protection from the protector: court-martial cases and the lawlessness of occupation in American-controlled Berlin, 1945–48*).

A negyedik rész magára a német haderőre koncentrál. Klaus Naumann (Hamburger Institut für Sozialforschung) a Bundeswehr megalakításának dilemmáit elemzi (*The godfathers of Innere*

Führung? The American military model and the creation of the Bundeswehr): mi volt vállalható a német katonai hagyományokból, miként lehetett elkerülni a militarizmus újraéledését, és nyugati szövetségi rendszerbe való integrálódás mennyiben jelentette amerikai minták átvételét. Wolfgang Schmidt (Militärgeschichtliches Forschungsamt, Freiburg) egy konkrét haderőnem, a légierő példáján vizsgálja a legutóbbi kérdést: az amerikai technológiával felszerelt új Luftwaffe mit tudott átvenni a szőnyegbombázásokon szocializálódott amerikai tapasztalatokból, majd az 1950-es évek közepétől a német pilóták USA-beli kiképzésével hogyan csiszolódtak végleg össze az egykori ellenségek (*From Befehlsausgabe to 'briefing': the Americanization of the Luftwaffe*).

Az ötödik rész négy tanulmányát a vizsgált időszak (1970–80-as évek) és a konfliktusok fűzik össze egymással. Alexander Vazansky (University of Nebraska-Lincoln) a drogügyektől, kicsapongásoktól, rasszista összetűzésektől megtépzott tekintélyű amerikai hadsereget tárja elénk, amelynek morális válságát és lerongyolódását ráadásul a *Washington Post* is megszellőztette (*Army in anguish: the United States army, Europe in the early 1970s*). A feszültségek, konfliktusok és kibeszél(h)et(et)len problémák „földalatti” katonaujságok és kvázi vitakörök létrejöttét generálták. Howard J. De Nike (független kutató, San Francisco) tanulmányában az e fórumokon megnyilvánuló elégedetlenséget, más véleményeket; azok okait és kezelésüket mutatja be (*The US military and dissenters in the ranks: Germany 1970–75*). Az utolsó két tanulmány ismét más nézőpontot tár elénk: a civil társadalom és az amerikai hadsereg konfliktusait. Anni P. Baker (Wheaton College) a szórványos helyi tiltakozások szinte mozgalommá erősödését elemzi (*The US armed forces and the development of anti-NATO protests in West Germany, 1980–89*), Lou Marin (a *Graswurzelrevolution* című lap szerkesztője) pedig azt járja körül, hogy az 1980-as évek békemozgalmi akcióiban tényleg tetten érhető volt-e a német nacionalizmus és az amerikaellenesség, milyen más politikai motivációk tűntek fel a mozgalomban, és milyen radikális túlhajtásai lettek az USA-ellenes akcióknak (*GIs under seige: the German peace movement confronts the US military*).

A feldolgozás alapossága, sokoldalúsága, érdekessége és színessége alapján is példaértékűnek tartom a Maulucci és Junker által szerkesztett könyvet. A tanulmánykötet akár mintául is szolgálhatna egy a Vörös Hadsereg (utóbb Szovjet Hadsereg) 1945 és 1991 közötti magyarországi jelenlétét vizsgáló kutatáshoz: miként változott a szovjet–magyar együttélés a megszállást kísérő „davaj csaszitól” a szocialista brigádok műbarátkozási találkozóján át a csapatkivonást kísérő „Товарищи конец!” plakátig.

Germuska Pál

DAN STONE (ED.)

THE OXFORD HANDBOOK OF POSTWAR EUROPEAN HISTORY

(Oxford University Press, Oxford, 2012. 768 o. ISBN 9780199560981)

Az Oxford University Press, mint a világ kiemelkedő tudományos kiadóinak egyike, rendszeresen nagyszabású kézikönyvekben foglalja össze egy-egy tudományterület legfontosabb újjdonságait, mérvadó eredményeit. Az *Oxford Handbook* sorozatának történettudományi köteteiben az utóbbi években tematikus és korszakos szervezőelvel is találkozhatunk: előbbire példa a genocídiumok (*Oxford Handbook of the Genocide Studies*), a fasizmus (*Oxford Handbook of Fascism*), vagy a rabszolgaság (*Oxford Handbook of Slavery in the Americas*) történetét körüljáró kötet; utóbbira a modern német történelmet (*Oxford Handbook of Modern German History*) vagy a második világháború utáni Európa történetét összefoglaló munka. A sorozat köteteiben rendszerint 30–35 nemzetközileg jegyzett szakértő, vezető kutató – mondhatni teljességre törekedve – mutatja be az adott témakör legfontosabb kérdéseit.

A *Handbook of Postwar European History* kontinensünk 1945 utáni történetéről rajzol nagyszabású tablót – egészen napjainkig. A kötet szerkesztője, Dan Stone (a londoni Royal Holloway Egyetem fiatal professzora) bevezetőjében emlékeztet arra, hogy a korszakot nyitó szörnyűségek

(holokauszt, genocídiumok, üldöztetés) után egy „unalmasan” normális kor köszöntött az Öreg Kontinensre: a jólét, a pihenés, a tömegfogyasztás, az elidegenedés, a technológia kora. A második világháború ugyanakkor évtizedekig befolyásolta és befolyásolja Európát: a világháború az ideológiák háborúja is volt, amely nem ért véget a hadműveletekkel; egy kettéosztott, hidegháborús kontinens lett az eredménye; és a nemzeti emlékezetek háborúja még ma is tart. Stone leszögezi: itt az ideje, hogy az újságírók, politikusok és politikai elemzők után a történészek is letegyék névjegyüket a jelenkor értékelésében – miként lett Európa a romokból a világ egyik legprosperálóbb, privilegizált szeglete? Ennek feltárásához sokoldalú megközelítésre és új szempontokra volt szükség: a kötet szakít a kronologikus megközelítéssel, és a tematikust helyezi előtérbe, másfelől pedig elutasítja, hogy a hidegháború legyen ezen évtizedek tárgyalásának kizárólagos szervezőelve.

A harmincöt esszé nem csak történészek, hanem történeti geográfusok, politológusok, (kulturális) antropológusok, irodalmárok tollából is származik. Stone hat elgondolást emelt ki, amelyek koncepcionális szervezőjévé váltak a kötetnek. 1. Megkérdőjelezte, hogy a korszak nullpontja 1945 lenne, hiszen a gazdasági és társadalmi életben a fokozatos változásokat nem feltétlenül vágta szét a háború lezárulása. Tehát egyértelműen a hosszú távú narratívák és a szélesebb értelmezési keretek felé nyitottak a szerzők. 2. A tematikus megközelítés tette lehetővé a magas politikától való eltávolodást, a gazdaságtól a turizmusig és a fogyasztásig ívelő társadalmi területek és jelenségek vizsgálatát. 3. Európa fogalmát ideaként, narratívaként kell használni, és így a kontinens „perifériái” legalább annyira érdekesek, mint a „magterület”. 4. A történetírás feladata, hogy minél több szempontból érte meg a történelmet, ezért új vizsgálati területek beemelésére van szükség: kultúra, környezet, nemek, érzelmek, emlékezet, média, tudományok és technológia stb. 5. Az egyes fejezetek igyekeznek a lokális, a nemzeti és a nemzetközi, illetve a politikai és a személyes közeg közötti interakciókat a maguk komplexitásában bemutatni. 6. Az időrendi tárgyalás helyett a politika, a társadalom, a gazdaság és a kultúra hosszú időtávú változására koncentráltak. A hidegháború és a kontinens kettéosztottsága nem egyszerűen egy „nagypolitikai dráma” volt, hanem az élet szinte minden területét befolyásoló tényező – így közvetetten újra és újra előkerül a különféle tanulmányokban.

A fentiekben részletezett szervezőelvekből következik a kötet tagolása. A fejezeteket hét tematikus részbe osztották: *I. Milyen (volt) a háború utáni Európa?; II. Emberek; III. Blokkok, pártok, politikai erő; IV. Rekonstrukció: újrakezdés vagy a régi újjáépítése; V. Félelem; VI. Kultúra és történelem; VII. Szembenézés a háború (örökségével)*. Hely hiányában nem vállalkozhatom az összes esszé ismertetésére, ehelyett azt kísérem meg végigkövetni, hogy a hidegháború szerepét miként elemzik a nagyszabású gyűjteményben, és a háború(k) emlékezete milyen befolyással volt a vizsgált évtizedekre.

A III. részben, az európai hidegháborút tárgyaló esszéjében (*Europe's Cold War*) Jussi M. Hanhimäki (Genfi Egyetem) három témakört vizsgált részletesebben. A transzatlanti együttműködést Geir Lendestad „meghívásos birodalom” koncepciójának segítségével mutatja be. A háború után a nyugat-európai országoknak nem volt más választásuk, mint elfogadni az USA gazdasági segítségét és biztonsági garanciáit. Az Egyesült Államok célja Európában nem volt más, mint a kapitalizmus újraépítése és megerősítése, a baloldal befolyásának minimalizálása és a Szovjetunió befolyás-növekedésének megállítása. A szövetségi együttműködés alapjai az 1940-es évek végére készen álltak, és lényegében a hidegháború végéig változatlanok maradtak, így képezhetett a transzatlanti szövetség egységes közösséget az állandó konfliktusok között. A másik oldalon a Szovjetunió omnipotens hatalomgyakorlását látjuk, ahogyan könyörtelen imperializmussal klientséivé tette az elfoglalt államokat, ám az egység mégiscsak látszólagos maradt. A blokkon belüli ellentétek (szovjet–jugoszláv, szovjet–albán, szovjet–kínai), majd lázadások (1953 – Kelet-Berlin, 1956 – Lengyelország és Magyarország, 1968 – Prága), valamint a nemzeti ellentétek (például német–lengyel) megakadályozták az érdemi integrációt. A szocialista gazdasági együttműködés az 1970-es évekre jutott zsákutcába, amikor a blokk országai az egymással való kereskedelem bővítése helyét külön-külön a nyugattal igyekeztek jó kapcsolatokat kiépíteni. A hidegháború békés lezárása a szerző szerint a két blokkon belüli és a két blokk közötti bonyolult kapcsolati hálóknak volt köszönhető, amely átlýuggatta a bipoláris „szuperstruktúra” rideg építményét. Az 1990 utáni fejleményeket elemezve Hanhimäki emlékeztet arra, hogy az Európai Unió tulajdonképpen a hidegháború mellékterméke: a szupranacionális szervezetek létrehozása a Marshall-tervvel kezdődött,

majd lépésről lépésre újabb területekre terjedt ki az integráció. Az Amerikai Éra végén (Nyugat-Európa stabilabban, egységesebben és prosperálóbban hagyta maga mögött a hidegháborút, ráadásul úgy, hogy megmaradt kulturális sokszínűsége.

Ugyanebben a részben olvasható Douglas Selvedge (a berlini BStU amerikai kutatója) tanulmánya a szovjet blokk belső viszonyairól (*The Truth about Friendship Treaties: Behind the Iron Curtain*). A Szovjetunió – előbb vagy utóbb – minden kliensállamával megkötötte a hűz évre szóló barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt, amelyek leginkább a csatlós országok korlátozott szuverenitását vették kőbe. A szovjet doktrína alakulását három periódusban vizsgálja a szerző: a szovjet érdekszféra kiépítését 1943-tól 1953-ig, J. V. Sztálin haláláig; Ny. Sz. Hruscsov toleránsabb időszakát (1954–64), amikor némileg nagyobb autonómiát biztosított szövetségeseinek, megjelentek a multilaterális egyeztetések, ugyanakkor kenyértörésre került sor Kínával; valamint L. I. Brezsnyev éráját, amelyben nemcsak megújították a korábbi barátsági szerződéseket, hanem az egykori ellenséget, a Német Demokratikus Köztársaságot is integrálták a szövetségbe; ugyanakkor az egyes államok korlátozott önállóságának határait élesen megmutatta az 1968-as csehszlovákiai beavatkozás.

A IV. részben találjuk Leopoldo Nuti (a Roma Tre Egyetem professzora) esszéjét, amely a nyugat-európai biztonsági politika változásait elemzi (*A Continent Bristling with Arms: Continuity and Change in Western European Security Policies after the Second World War*). A szerző szerint Nyugat-Európa és az USA is tanult az előző évtizedek hibáiból, vesztesek és győztesek együttesen kívántak megoldást találni az új biztonsági problémára, a masszív szovjet fenyegetésre. Ugyanakkor már a kezdetektől, az 1948 márciusában aláírt brüsszeli kölcsönös védelmi szerződéstől¹ eltérő célokkal és interpretációkkal szembesültek a felek. Párizs egy föderalista jellegű integrált Európa irányába tett első lépésként tekintett az okmánya, míg London csak első tervezési vázlatként értelmezte. Az Atlanti Szerződés megkötésével (1949. április 4.) az Egyesült Államokra hárult a vezető szerep, és már a koreai háború kapcsán világosan megmutatkoztak a határok, hogy a nyugat-európai szövetségeseink megdöbbentően hajlandóak elmenni haderőik újrafegyverzésének finanszírozásában, azaz a közös biztonsági és katonai erőfeszítésekben milyen részt vállalnak. Az Európai Védelmi Közösség létrehozásának kudarcá² a formálódó európai együttműködést a politikai mellett a gazdasági síkra tolták inkább át – a katonai helyett. Miután az USA viselte a hagyományos fegyverzetrel való újrafegyverkezés költségeinek oroszlánrészét, Washington egyre nagyobb szerepet szánt a nukleáris fegyverzetrel való elrettentésnek. Az 1950-es évek közepétől Nyugat-Európa biztonságát legfőképpen az amerikai atomfegyver-arszénál garantálta, amely mindenképpen megállított volna bármely szovjet inváziót, így Európa a gazdasági növekedésre koncentrálhatta erőforrásait. Az Egyesült Államok a következő évtizedekben újra és újra megpróbálta rászorítani itteni szövetségeseit, hogy növeljék védelmi kiadásait és a NATO hagyományos fegyverzetű erőinek fejlesztésében nagyobb részt vállaljanak, de lényegében sikertelenül.

Külön tanulmány foglalkozik a nukleáris háborús fenyegetés kulturális hatásaival az V. fejezetben. Peter D. Smith szabadúszó esszéista *'Gentlemen, You are Mad!'* *Mutual Assured Destruction and Cold War Culture* című írásában elsőként rámutat a tudósok megváltozott szerepére: miközben a XX. század elején az emberiség megmentőiként ünnepelték őket, addig az atomkorszak beköszöntével a pusztítóbbnál pusztítóbb fegyverek előállítóiként kerültek a figyelem középpontjába. A szovjetek 1949. augusztusi sikeres atomrobbantása után megindult az USA és a Szovjetunió között a versenyfutás a hidrogénbomba előállításáért – ezzel megkezdődött a fegyverkezési verseny a két szuperhatalom között. Albert Einstein már 1950-ben figyelmeztetett arra, hogy a radioaktív szennyeződés akár az egész Földön megsemmisítheti az életet. Mások arra hívták fel a figyelmet, hogy a III. világháború terepe Európa, főként Nyugat-Európa lehet. Ugyanebben az évben már a filmvászonon is megjelent az atomháborútól való félelem (*Seven Days to Noon*, 1950), majd pedig sorozatban találkozhattak a korabeli nézők az „őrült tudós” figurájával a filmvászonon, aki elpusz-

¹ Aláírói: Belgium, Franciaország, Nagy-Britannia, Luxemburg és Hollandia.

² Létrehozásáról 1952. május 27-én írta alá szerződést Franciaország, Olaszország, a Német Szövetségi Köztársaság és a Benelux államok. A francia parlament azonban 1954-ben nem ratifikálta a szerződést, így az sohasem lépett érvénybe.

títja a világot. Smith a Bikini-atollnál végrehajtott félsikerű hidrogénbomba kísérlettel³ számítja a „Világvége Évtizedét”, amelyben mind erőteljesebb közéleti vita és tiltakozás fogadta az újabb amerikai, szovjet és brit kísérleti atomrobbantásokat. Az 1962. októberi kubai rakétaválsággal pedig a világ megtapasztalhatta a közvetlen atomháborús veszélyt is. A következő két évtizedben különböző intenzitással újra és újra fellángoltak az atomfegyverek elleni tiltakozások, különösen az amerikai Pershing II-es rakéták nyugat-németországi telepítése idején, az 1980-as évek első felében. A „globális nukleáris holokauszt” réme csak a hidegháború végén, M. Sz. Gorbacsov engedményeinek köszönhetően tűnt el, ugyanakkor a nukleáris fenyegetéssel foglalkozó könyvek, filmek (mint például a *The Day After* című 1983-as alkotás) kulcsfontosságú szerepet töltek be a veszély és fenyegetés társadalmi tudatosításában.

A kötet utolsó fejezetében a könyv zárótanulmányát ismételtelen Dan Stone szerkesztő jegyzi: *Memory Wars in the 'New Europe'* című esszéje napjaink európai emlékezeti és emlékezetpolitikai vitáit veszi górcső alá. A különféle szélsőséges pártoknak és médiatermékeknek köszönhetően a legelképezhetőbb tényellenes elképzelések forognak a köztudatban, lezártak és kibeszéltnak gondolt viták kezdődnek újra. Az 1989/90 utáni „poszt-ideologikus” időszakot követően a 2000-es években ismét egyfajta emlékezeti „háború” kibontakozásának lehetünk tanúi, amelyben át- és újraértelmeződnek a XX. század nagy megrázkódtatásai, a nemzeti emlékezetek újra egymásnak feszülnek, és a legmagasabb politikai szintekről irányítják az emlékezetpolitikát. Stone Németországot és Oroszországot állítja szembe, mint a múltkezelés két ellentétes példáját: míg az előbbi képes volt szembenézni sötét múltjával, és szinte elégedett lehet az évtizedes önvizsgálat eredményeivel, addig az utóbbi Sztálin és a Szovjetunió bűneinek relativizálásával, sőt, tisztára negligálásával egy új birodalmi nacionalizmus létrehozásán fáradozik. A (hideg)háború utáni Európa előtt tehát komoly kihívás áll: az emlékezet ellenőrzéséért vívott küzdelem az „Új Európa” kialakításának kulcskérdése.

A rövid ismertetésben nem térhettem ki a terjedelmes kötet sokszínűségét adó további esszéire, mint például a kommunista rendszerek alatti mindennapi életet, a jóléti állam és a kereszténydemokrácia kapcsolatát, vagy éppen a film- és televízió-kultúrát bemutató írásokra. A világháború és a hidegháború alapvetően meghatározta Európa 1945 utáni évtizedeit, és a kötet ennek megfelelő figyelemben is részesíti a katonai aspektusokat. A kontinens népeinek életére mégis legalább ilyen fontos hatással volt a globalizáció, az amerikanizáció, a tömegkultúra változása és a technológiai haladás.

Germuska Pál

³ A bomba lényegesen nagyobb erejűre sikeredett a számítottnál, így a teszt résztvevői és ártatlan környékbeliek is sugárfertőzést szenvedtek.